

**TC
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DİYARBAKIR SURLARINDA
HAYVAN FİGÜRLERİ**

**HAZIRLAYAN
YILMAZ ÇELİK
G-261103**

**DANIŞMAN
PROF. DR. VECİHİ ÖZKAYA**

DİYARBAKIR -2008

TC
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİYARBAKIR SURLARINDA
HAYVAN FİGÜRLERİ**

HAZIRLAYAN
YILMAZ ÇELİK
G-261103

DANIŞMAN
PROF. DR. VECİHİ ÖZKAYA

DİYARBAKIR -2008

ÖZET

“Diyarbakır Surları’nda Hayvan Figürleri”, bu güne kadar ele alınmayan, kitaplaşmayan bir konudur. Bu Yüksek Lisans Tezi’nde figürleri fotoğraflayıp, yorumlamaya çalışırken, konu kaynaklarındaki görüşlere yer verilmiştir.

Tezin ilk bölümünde Diyarbakır Kent Tarihi’ni Milada Kadar Diyarbakır, Roma Dönemi’nden İslam Tarihine Kadar Diyarbakır ve İslam Fethinden Osmanlı’ya Diyarbakır adları altında ele alınmıştır.

İkinci Bölümde Diyarbakır Sur izlenimleri ele alınarak, burçlarla surların günümüzdeki konumları ele alınmıştır. Dileğimiz ileride yapılacak onarımlarla 2007/2008 dönemindeki izlenimlerimizin gerektiğinde kaynak olarak kullanılmasıdır.

Üçüncü Bölüm olarak figürler ele alınırken anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Konumuz her ne kadar hayvan figürü ise insan figürü olarak Akrep Burcu’ndaki oturan insan ile Selçuklu Burcu’ndaki Çıplak Kadın Figürleri dolaylı olarak ele alınmıştır. Çünkü Akrep Burcu’ndaki insan figürü ile akrep arasında, Çıplak Kadın Figürleri ile yırtıcı kuşlar arasında bir ilgi vardır. Bu arada El ile Gamalı Haç figürü, teze zenginlik katmak için işlenmiştir.

Sonuç Bölümü’nü oluşturan dördüncü kısımda figür açısından oldukça zengin olan Yedi Kardeş ve Evli Beden Burcu arasında karşılaştırmalar yapılmış olup, alanında uzman olan araştırmacıların görüşleri, bir araya getirilmiştir.

Biliyoruz ki Arkeoloji ve Sanat Tarihi açısından oldukça büyük öneme sahip olan Diyarbakır Surları, ileride onarımlarla gündeme gelecek ve bu figürler etrafında değişik görüşler ortaya konulacaktır. Umarım ki bu tez çalışmamız, alan araştırmaları yapanlara bir nebze rehberlik edecektir.

ABSTRACT

“Animal Figures On The Diyarbakir City Ramparts” is matter that has not been taken up so far and not been published too. While taking photos and also trying to comment in this high license thesis different points on subject sources have been given. In the first part of this thesis, Diyarbakir city history has been dealt with as Diyarbakir till birth of Christ and Diyarbakir, from Roman age to Islamic Conquest and Diyarbakir, from Islamic Conquest to Ottoman Empire.

In the second part of this thesis, Diyarbakir Ramparts impressions, have been tackled and the situation of bastions and ramparts of present day has been dealt with. After some restorations in future, We wish that our impressions of 2007-2008 can be used as origin when needed in the future for restorations.

As for the third section, The figures have been tried to be given meanings. Although our matter is about animal figures, we indirectly talked about sitting human on the Akrep bastion as a human figure with naked women figures on the Selcuklu bastion. Because there is a connection between scorpion and human figure on the Akrep bastion, between naked woman figures and wild birds. By the way, swastika (gamma cross) with hand has been worked to add richness in this thesis.

In the fourth section which forms the final section comparisons between Evlibeden bastion and Yedi Kardesler which are rich in figures have been made and different opinions of experts have been added.

We know that Diyarbakir Ramparts which are very important for archaeology and art history will come into question with restorations and there will be different opinions about figures in the future. I hope that our thesis study will guide to branch researchers a bit.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

**Bu çalışma, Jürimiz tarafından Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.**

Başkan:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

ONAY:

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.....

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Diyarbakır, tarihî doku açısından bölgemizde oldukça önemli bir şehirdir. Bu şehrin kendisine has tarihî eserleri içinde Diyarbakır Surları başlı başına emsalsiz öneme sahiptir.

Diyarbakır Surları'nın barındırdığı figürler, bu güne kadar anlamı çözülmemiş surlara sahip gibidir. Birçok uygarlığın izini taşıyan ve Milad Öncesi, Roma Medeniyeti ve İslam Medeniyeti özelliklerini iç içe barındıran figürler kendi içinde sınıflandırılmıştır. Gözlemlerle bu figürler, kimi zaman karşılaştırılmalı olarak verildi. Bazen birbirini tamamlayan bazen de farklı yorumlarda bulunan araştırmacıların görüşleri bir arada sunuldu.

Diyarbakır Surları'nda yer alan figürler üzerine hazırlanan bu Yüksek Lisans Tezi'nde kaynaklardan edinilen bilgilerden yola çıkılarak, yaptığımız gözlemlerle figürleri anlamlandırılmaya çalıştım. Oldukça önemli bir eser olan Diyarbakır Surları'na arkeoloji açısından yaklaşırken, Sanat Tarihi'yle bağlantılı olarak Kent Tarihi'ni geniş tutup, şehirde hüküm sürmüş imparatorluklara, devletlere, beyliklere yer vermeye çalıştım.

Arkeoloji ve Sanat Tarihi açısından ele aldığımız figürler, fotoğraflanarak ve fotoğraflardan yola çıkılarak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu esnada konunun uzmanlarının görüşleri alınarak, tez içinde bütünleştirilmiştir.

Tezin hazırlanması aşamasında başvurduğum konu kaynaklarını genelde ilk elden eserlerden seçtim. Yine de ulaşamadığım kimi kaynakları da makalelerle bildirilerde yer alan dipnotlardan edindim. Kimi zaman kaynaklarda genişçe yer alan bilgileri özetleyerek verdim.

Bu tezin hazırlanma aşamasında yön göstericiliğiyle yardımlarını esirgemeyen Tez Danışmanım Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA, tezimi hazırlarken daima yanımda olan Hocalarım Yrd. Doç. Dr. Gürol BARIN ve Yrd. Doç. Dr. Oya SAN'a, arkadaşım Sanat Tarihiçi Pınar ÇİFTÇİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Yılmaz ÇELİK

Diyarbakır 2008

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Lev.	Levha
Res.	Resim

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
BÖLÜM I	2
1-DİYARBAKIR KENT TARİHİ	2
A - MİLADA KADAR DİYARBAKIR	2-6
B - ROMA DÖNEMİNDEN İSLAM DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR	6-10
C - İSLÂM FETHİ'NDEN OSMANLI'YA KADAR DİYARBAKIR	10-11
i - Emevîler (M.S. 661-750)	11-12
ii - Abbasîler(M.S. 750-869)	12
iii - Şeybanîler /Şeyhoğulları (M.S. 869-899)	12-13
iv - Hamdanîler (M.S.930-980)	13
v - Büveyhîler (M.S. 980-984)	13
vi - Mervanîler (M.S. 984-1085)	13-14
vii - Büyük Selçuklular	14
viii - İnaloğulları	15
ix - Nisanoğulları	15
x - Artukoğulları Dönemi (M.S. 1183-1232)	15-16
xi - Eyyûbîler Dönemi (M.S. 1232-1240)	16
xii - Anadolu Selçuklu Dönemi (M.S. 1240-1302)	16-17
xiii - Mardin Artukluları (M.S. 1302-1394)	17
xiv - Timur Dönemi (M.S. 1394-1401)	17
xv - Akkoyunlu Dönemi (M.S. 1401-1507)	17-18
xvi - Safevî Dönemi (M.S. 1507-1515)	18
xvii - Osmanlı Dönemi (1515-1920)	19
BÖLÜM II	20
1 - DİYARBAKIR SUR İZLENİMLERİ	20
A - URFA KAPI, ULU BEDEN SUR DİZİSİ	20-21
B - ULU BEDEN, YEDİ KARDEŞ SUR DİZİSİ	21-22
C - YEDİ KARDEŞ, MARDİN KAPI SUR DİZİSİ	22-23
D - KEÇİ BURCU, LEBLEBİKIRAN SUR DİZİSİ	23-24
E - FINDIK BURCU, YENİ KAPI SUR DİZİSİ	24
F - YENİ KAPI, İÇ KALE SUR DİZİSİ	25

G - İÇ KALE, DAĞ KAPI SUR DİZİSİ	26
H - DAĞ KAPI, URFA KAPI SUR DİZİSİ	26-28
2 - DİYARBAKIR SURLARINDA HAYVAN FİGÜRLERİ	29
A - Akrep Figürü	29
B - Çıplak Kadın Figürü	30
C - El Figürü	31
D - Kartal ve Yırtıcı Kuşlar Figürü	31-35
E - At Figürü	35
F - Arslan Figürü	36-38
G – Nur, Selçuklu Burcu’nda Figürlerin Özellikleri	38-39
H - Dağ Kapı Burcu’nda Yer Alan Figür Özellikleri	39-40
I - Boğa-Öküz Figürü	40-41
K - Bitki Figürleri-Hayat Ağacı	41-42
L - Gamalı Haç (Croix Gammée) Figürü	42-43
SONUÇ	43-48
KAYNAKÇA	49-51
LEVHALAR	

GİRİŞ

Diyarbakır, Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş, Mardin, Urfa, Batman ve Adıyaman illeriyle çevrelenmiş olan Diyarbakır ili, bölgenin tüm özelliklerini taşır. Diyarbakır kent merkezi 7 bin 500 yıllık bir geçmişe sahiptir.

Diyarbakır'ın tarih içinde aldığı isimler konusunda değişik anlatımlar vardır. Genel kanı, şehrin isminin zaman içinde "Amidi, Amida, Âmid, Kara-Amid, Diyarbekr, Diyarbekir" olarak geçtiği ve Cumhuriyet sonrası Atatürk'ün şehre yaptığı 1937'deki son gezisinde şehri ismi "Diyarbakır" olarak değiştirmiştir.

Tarihin her döneminde büyük uygarlıkların, kültürel ve ekonomik hareketlerin merkezi olarak kabul edilen kent, birbirini izleyen değişik uygarlığa beşiklik etmiştir. M.Ö.3000 yıllarında Hurriler'den başlayarak Osmanlılar'a kadar uzanan yoğun bir tarihi geçmişi olan Diyarbakır'da yaşayanlar, dönemlerine ait izlerle kenti ölümsüzleştirmişlerdir. Bu eserlerin başında, kuşbakışı bir kalkan balığını andıran biçimiyle kenti baştanbaşa kuşatan surlar gelir. Diyarbakır surları günümüz itibariyle uzunluk bakımından Çin Seddi'nden sonra dünyada ikinci, ama eskilik bakımından birinci sırada kabul edilmektedir.

Diyarbakır Surlarının yapım tarihi olarak kaynaklarda yer alan bilgiler, genelde İç Kale'nin Subaru (Huri-Mittani) Dönemi'nde yapıldığında birleşir. Surların İç Kale dışında olan birinci bölümü Dağkapı'dan başlayarak Mardin Kapı'ya kadar uzandığı bilinmektedir. Nusaybin'den şehre gelip sığınanlar, Efsel Bahçeleri'ne ve civarına yerleştirilmiştir. Surlar, kuşatma tehlikelerine karşı bu yerleşimcileri de içine alacak biçimde günümüz biçimini almıştır.

İç Kale dışında yer alan Surlarda 82 burç bulunmaktadır. Diyarbakır surlarının toplam uzunluğu 5.500 metre uzunlukta ve yer yer değişen biçimde 7-8 metre yüksekliğindedir. Kimi burçlar şehrin havadar olması sebep gösterilerek yıktırılmıştır. Dağ Kapı'nın alt ve üstündeki yıkımlar, Mardin Kapı'nın Keçi Burcu'na taraf olan bölümü, 1930'lardan kalan yıkımların izlerini taşır. Bu yıkımların önüne Fransız araştırmacı Prof. Dr. Albert Louis GABRIEL, geçmişin Milli Eğitim Bakanlığı'na yazdığı raporda tarihi eser olan kalenin ve surların yıkımının önüne geçilmesini istemiştir. Böylelikle surlar, yıkımdan fazla etkilenmemiştir.

BÖLÜM I

1-DİYARBAKIR KENT TARİHİ

A - MİLADA KADAR DİYARBAKIR

Diyarbakır, bulunduğu konum itibariyle mevcut bölge şehirleri arasında ayrıcalıklı bir konuma dahil edilmesi gereken şehirlerdendir.

“Amidi, Amida, Amid, Âmid, Kara-Amid, Diyarbekr, Diyarbekir, Diyarbakır” adlarını alan bu kent, tarihin her döneminde önemini korumuş, Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında bir geçiş, bir köprü görevini üstlenmiştir. Bu konumunu devamlı koruyan Diyarbakır, özellikle Roma İmparatorluğu’nun doğudaki en büyük sınır kentlerinden biri olmuş, Doğu Roma, bir başka deyişle Bizans İmparatorluğu devrinde de önemini yitirmemiş, yakın komşu bölgelerde ve Anadolu’da üretilen değerler burada birbirine karışmıştır. İlk İslâm ordularının görüldüğü yıldan bu yana da Diyarbakır, yeni düşüncenin ışığı altında, devamlı kültür ve sanat merkezi olma özelliğini sürdürmüştür.¹

Bu özelliğinden dolayı Diyarbakır, Anadolu’da egemenlik kurmak isteyen devletlerin daima sahip olmak istediği kentlerin arasında ilk sıralarda olmuştur.

İÖ 18. yy.’da Asurlu tüccarların, ticaret yapmak amacıyla Anadolu’ya geldikleri bilinmektedir. Anadolu halkıyla Asurlu tüccarlar arasındaki bu ilişki, ekonomik ve kültürel açıdan Anadolu’yu etkilemiştir. Bu tüccarların 250-300 eşekli kervanlarla Anadolu’ya gelirken geçtikleri yollar Urfa-Maraş Yolu ile Adana üstünden Toroslar’ı aşarak izledikleri yol ve Diyarbakır- Malatya Yolu’dur. Bu kervan yolu üzerinde yer alan Diyarbakır, dolayısıyla tüccarların birlikte getirdikleri yazıyla da yazılı tarih dönemine girmektedir.²

Diyarbakır stratejik konumu açısından, kuzeyindeki dağlık arazi ve bu dağlar arasındaki ovalarla, güneyindeki çöl karakterli ovalar arasında bir geçiş oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu bölge, iç bölgeleri denizlere ve liman şehirlerine bağlayan ana yollar üzerinde bulunmaktadır. Anadolu dan başlayıp Suriye üzerinden geçerek Irak’a gitmekte olan yol, aynı zamanda Akdeniz sahillerini Basra Körfezi’ne bağlamaktadır. Bu yol güzergahından ayrılan ikinci bir yol, Diyarbakır üzerinden kuzeydeki dağ setini

1 Sözen 1970, s.15.

2 Yurt Ansiklopedisi 1982, s.2231.

Devegeçidi yolu ile aşır, Elazırđ ve Sivas üzerinden Samsun'a inmekteydi. Bu yolla Mezopotamya ile Karadeniz sahilleri arasındaki bağlantı, Diyarbakır üzerinden kurulmaktaydı. Diyarbakır'dan ayrılan üçüncü bir yol ise, Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlanmakta idi.³

Tarihin birçok dönemine tanıklık etmiş olan Diyarbakır kenti ve civarı, farklı dönemlere ait pek çok eseri içinde barındırmış ve yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgularla kent tarihi bir nebze olsun aydınlatılabilmektedir. Diyarbakır tarihinin, en erken M.Ö. 3000 yılına kadar uzandığı bilinirken, son zamanlarda yapılan araştırmalar sonucunda uygarlık geçmişinin M.Ö. 7500 yıllarına kadar indiği belirlenmiştir. Yazılı tarih dönemine yörede yaşayan ilk uygarlığın Huri ve Mitanniler olduğu bilinmektedir.⁴

Diyarbakır'ın ismi üzerine değişik varsayımlar öne sürölmekte ise de yaygın görüş şudur: "Diyarbakır şehrinin adı, M.Ö. 1300 yıl öncelerinde yaşamış bir Asurlu'ya ait kılıç kabzasında 'Amid' olarak görölmektedir ve aynı adın M.Ö. 305 yılına kadar bütün Asur belgelerinde de kullanıldığı bilinmektedir."⁵

Şehr in ne zaman kurulduğu hakkında kesin belge ve bilgilerden yoksunuz. Şehr in kuruluş tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı kaynaklarda, řehr in doğusunu sınırlandıran, Dicle nehri seviyesinden yüz metre kadar yükseklikte bulunan Fiskayası isimli sarp kayalığın ve İćkale'nin, ilk yerleşme yeri olarak kentin çekirdeğini oluşturduğu sanılmaktadır. En az beř bin yıllık bir geçmişe sahip olan Diyarbakır, kurulduğu günden beri yeri değişmemiş ender kentlerdendir.⁶ Bugünkü Diyarbakır'ı da içine alan Fırat ve Dicle Nehirleri'nin suladıkları Subaru denilen bölgede yaşayan Huri topluluğu, M. Ö. 2000'de Huri ve Mitanni olmak üzere iki siyasal birliğe ayrılmıştır. Mitanni Krallığı'nın zayıflaması ile Hititler'in gözetimi altında Mitanni toprakları M.Ö. 19. yy.'ın sonlarında Asurlular'ın egemenliği altına girmiştir.⁷

Huri ve Mitanni egemenliği sonrasında Asur topraklarına katılan Diyarbakır, amansız savaşların içine girmiştir. M.Ö. 1400-1350 yılları arasında, Amarna döneminde büyük Asur Kralı Asur-Uballit(M.Ö. 1380-1341) devletin başına geçmiş, Asur'u Babil

3 İ kibin'e Beş Kala Diyarbakır 1995, s. 1.

4 Diyarbakır İl Turizm Envanteri 1997, s. 2.

5 Gökçen 1992, s. 38.

6 Akbulut 1998, s. 12.

7 Diyarbakır 200, s. 7.

ve Mittanni egemenliğinden kurtarmış ve Hittit'lerle birlik olup Mittanni devletinin parçalanarak ortadan kalkmasını sağlamıştır.⁸

Diyarbakır'da birinci Asur egemenliği dönemi yetmiş yıl kadar sürer, ikinci egemenlik dönemi ise Tiglatpileser ile başlamış olup altmış yıl kadar sürmüştür.⁹

Mitanniler'den sonra bölgeye egemen olan Asurlular(M.Ö.1260-653). döneminde Diyarbakır'a Amidi veya Amedi denildiği Asur hükümdarlarından Adat-Nirari (M.Ö.1310-1281)'den kalma bir kılıç kabzasındaki yazıdan ve M.Ö. 800, 762, 705 yıllarına ait Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁰

I. Tiglatplasar'ın M.Ö. 1116 yılındaki seferiyle ikinci defa Asur yönetimine geçen Amidi, altmış yıl kadar 'Nemrud' olarak anılan Asur hükümdarlarına bağlı kaldı. 1050 yıllarında Asur'un çok zayıflamasından faydalanan, Sami göç kollarından olan Aramiler, Suriye üzerinden ilerleyince yerli yerel beylikleri yenerek yönetimleri altına almışlardır. Bu sebeple Fırat-Dicle nehirlerinin yukarı kesimlerinde küçük küçük Aramî beylikleri kurulmasıyla Amid, M.Ö. 900-825 yılları arasında yaşanan Bit-Zamani (Zamani Hanedanlığı) krallığının merkezi olmuştur.¹¹ M.Ö. 825'de Bit-Zamanî krallığını ortadan kaldıran III. Salmanasar'ın fethiyle başlayan üçüncü Asur egemenliği 50 yıl sürmüştür.¹²

Van ve çevresinde "Nairi" adıyla anılan Urartular'ın, Asur baskısıyla kuzeye kaçan "Hurri-Mitanni ve yerli halkın kaynaşmasından oluşmuş" bir halk olduğu düşünülmektedir.

Menua dönemine ait yazıtlarının çoğu Van Kalesi içinde bulunmaktadır. En önemlisi Şamramsu Kanalı'na ilişkin yazıttır. Menua'nın oğlu I. Arğişti (785-760) döneminde, Asurlular henüz toparlanamamıştı. I. Arğişti ve III. Sardur dönemlerinde, Urartu Devleti'nin sınırları, doğuda Zagros Dağları'ndan, Kuzeybatı'da Palu ve güneybatıda Halep'e kadar uzanmaktaydı.¹³

Asur Kralı II. Sargon, (M.Ö. 725-705), Urartular'a karşı topraklarını

8 Beysanoğlu 1996, s. 62.

9 a.g.e. s. 62-63.

10 Beysanoğlu 1995, s. 5.

11 Kırzioğlu 1962, s. 11.

12 a.g.e. s. 11.

13 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2232.

genişletmiştir. II. Sargon'un indirdiği kesin darbeden sonra da Urartu Krallığı artık bölge için bir tehlike olmaktan çıkmıştır.¹⁴

M.Ö. 713'de İskitler, Azerbaycan'a doğru yayılmışlardı. Büyük kralları Maduva (Alp-Er-Tunga = Afrasyab) döneminde Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Filistin'in, hatta İran'ın bir bölümünü istila eden İskitler, Diyarbakır yöresini de içine alan bir egemenlik kurmuşlardı. Bu egemenlik M.Ö. 653'den itibaren 28 yıl sürmüştür.¹⁵

İskitler, zaman içinde güçlenen ve yayılımını güneye doğru sürdüren Med Kralı Artakserkses'e karşı direnememiş ve Diyarbakır dahil topraklarını kaybetmişlerdir. Hatti beylikleri ve Babil Krallığı'yla anlaşıp Asur Krallığı'nı tarihten silen Med Kralı Artakserkses, böylece Kızılırmak'a dek uzanan toprakları devletine katmıştır.¹⁶

Pers Kralı II. Kuros, Med Devleti'ni ve egemen olduğu yerleri kolayca yönetimi altına aldı(İ.Ö.550). O dönemde Persek (köle, dilenci) diye anılan Persler efendi konumuna geçerken, Medler köle durumuna düştüler.¹⁷ Pers hükümdarı II. Darius, Makedonya Kralı İskender tarafından yenilince M.Ö. 330'da Besos isminde bir satrap tarafından hançerle öldürüldü ve böylece Pers imparatorluğu tarihe gömülmüş oldu.¹⁸ Diyarbakır, İskender'in Mezopotamya'yı eline geçirmesi ile M.Ö. 331 yılı sonbaharında yönetimi altına girmiştir."¹⁹ İskender'in ölümünden sonra komutanları arasında taht kavgalarında üstünlük sağlayan Seleukos, Babil'e yerleşerek bölgede krallığını ilan etmiştir(İ.Ö. 306). Daha sonra, Dicle üzerinde Seleukia kentini kurmuş ve başkenti yapmıştır. Bu dönemlerde Trakya'dan Anadolu içlerine doğru en Galat'ların (Kelt ya da Galyalı) Anadolu'ya göçü başlamıştı ve eski Med-Pers bölgelerinde Part Devleti kurulmaktaydı(İ.Ö.248). Öte yandan Seleukid Devleti arka arkaya iç kargaşalarla sarsılmakta idi. Seleukid Kralı Demetrius Partlar'la yaptığı savaşta yenildi ve böylece Diyarbakır'la birlikte Yukarı Mezopotamya, Partlar'ın eline geçmiş oldu(İ.Ö.140).²⁰

Amida, M.Ö. 140 tarihinden itibaren Part Hükümdarı Mitridates'in egemenliğine

14 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2232.

15 a.g.e., s. 2232.

16 a.g.e., s. 2233.

17 a.g.e., s. 2233.

18 a.g.e., s. 2233.

19 a.g.e., s. 2233.

20 a.g.e., s. 2233.

girmiş ve Partlar ile Romalılar sınır komşusu olmuştur.²¹

Partlar'ın Armenia kralı Tigran saldırılarına karşı direnemeyerek, M.Ö. 87 yılında toprak kaybetti. Tigran'ın kazandığı büyük zafer sonunda krallığına kattığı birçok yer arasında Diyarbakır ve çevresi de bulunmaktadır.²²

Büyük Tigran dönemi 20 yıl sürmüştür. İ.Ö. 69'da Romalı Komutan Lucullus, Armenia Kralı Büyük Tigran'ı kesin yenilgiye uğrattınca, Diyarbakır'ı da içine alan geniş bir toprak parçası Roma egemenliğine girdi.²³

B - ROMA DÖNEMİNDEN İSLAM DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR

Lucullus yenilgiye uğrattığı kuvvetleri izleyerek, Tigran'ın başkenti Tigranokerta kentine girdi ve tahrip etti. Nusaybin dışında tüm Diyarbakır bölgesine üstünlüğünü kabul ettiren Roma Ordusu, Corduene'ye (Karduklar ülkesine) yürüdü.²⁴ Roma ve Part arasındaki kapışma şiddetlenirken Diyarbakır da Partlar'a geçmiştir. Ancak Romalılar Part Devleti'ni devirmek istiyorlardı ve Romalı komutan Crossus İ.Ö. 53'te Fırat'ı geçerek 50.000 kişilik ordusuyla Urfa'daki Abgar Krallığı üzerine yürüdüyse de Urfa'nın güneyindeki Kabre(Harran) Ovası'nda Part Kralı I. Orod'un süvari kuvvetleri komutanı Süren'e yenildi. Böylece Diyarbakır yöresi yine Partlar'ın eline geçmiş oldu. Romalıların M.Ö. 38'de yaptıkları savaşla tekrar Diyarbakır Partlar'dan alarak M.S. 53'e kadar ellerinde tutmuşlardır.²⁵

Part Hükümdarı Vologaes önce Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye çalıştı. Artaksata, Tigranokerta kenterini aldı, kardeşini I. Tiridat adıyla Artaksata (Armenia) tahtına oturttu. Bu sayede Diyarbakır ve çevresi yeniden Part yönetimine geçti. Partların bu zaferleri karşısında Neron, Romalı Komutan Corbulon'u doğuya gönderdi. Romalılar, Taron(Muş) bölgesini Tigranokerta'ya kadar dek geri aldılar. Diyarbakır ve çevresi Doğu Anadolu ile birlikte yeniden Roma Egemenliği altına girmiş bulunuyordu.²⁶ Romalılar ile Partlar arasında Diyarbakır ve civarı, M.S. 161 ve 208

21 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2233; Abakay 2005, s.11.

22 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 95.

23 a.g.e., s. 2233.

24 a.g.e. s. 2233.

25 a.g.e. s. 2233.

26 a.g.e. s. 2233.

yılında iki kez el değiştirmesine rağmen Roma hakimiyeti M.S. 226 senesine kadar sürmüştür.

Partların ortadan kaldırılmasıyla, yerlerini Perslere hakim olan, Sasaniler hanedanlığı almıştır. Pers-Sasani'ler, Romalılar'ın güçsüzlüğünden yararlanarak, Pers İmparatorluğunu yeniden kurma çabasıyla, Kuzeybatı Mezopotamya ve Nisibis'i ele geçirdiler(M.S.237). II. şapur yönetiminde Sasaniler, Diyarbakır, Mardin ve Nusaybin'e kadar geldiyse de (M.S. 338) gerek Amida (Diyarbakır) gerekse Nisibis(Nusaybin), teslim olmamıştır. Diyarbakır, II. Constantinus döneminde surlarla çevrilmiştir. Kente Avgusta adı verildiyse de bu ad benimsememiş ve adı Amid olarak kalmıştır. M.S. 359'da II. şapur, büyük bir ordu ile yöreye gelerek kenti zorlu savaşlardan sonra ele geçirmiştir. M.S. 363'te İmparator İulianus (361-363) Sasaniler'in saldırılarını püskürtmek üzere bölgeye gelmiştir.²⁷ Bu arada yerine geçen İovianus Diyarbakır Roma'da kalmak üzere bir barış imzalayarak, Sasaniler'e güneydoğu ve doğuda bir çok toprak bırakmıştır. Bu nedenle dir ki, bu anlaşma "Uğursuz İovianus Anlaşması" olarak anılmıştır.²⁸ Büyük Theodosius'un M.S. 395'te ölümüyle Doğu-Batı olarak ikiye ayrılan Roma'nın doğusu Arcadius'a düşmüştür. Bizans İmparatorluğunun Hıristiyanlaşmasıyla Edessa(Urfa)'da başlayan gelişmeler, Amida(Diyarbakır)'ya da yansımıştır. Ak-Hunların Amida'ya yaptığı akınlar, önceleri önemsenmemiş, daha sonra Bizanslıların duruma hakim olmasıyla Ak-Hunların saldırıları püskürtülmüştür. Sasani Hükümdarı Perviz, Hunlarla bir anlaşma yaparak Hunların sınırlarını tanımışsa da yaptığı bir savaşta esir düşmüştür. Otuz katır yükü gümüşün on yükünü veremediği için oğlu Kubad'ı rehin bırakmıştır. Oğlunu rehin almaktan kurtaran Perviz öldürölünce, Balas Perslerin başına geçmişe de Persler onun gözlerini kör edip yerine Perviz'in oğlu Kubad'ı geçirerek hükümdar değişimini gerçekteşmişlerdir.²⁹

Kubad'ın Armenyalı'ların tekrar Pers inancına uyması için gönderdiği ordunun ve komutanının ortadan kaldırılması üzerine, Anastasius, Perslerin teklifi reddettiği için Armenyalı'ların Bizans egemenliğini kabullerine sıcak bakmamıştır. Böylece Armenyalı'lar, Persler karşısında tek başlarına kalmışlardır.

27 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2234.

28 a.g.e. s. 2234.

29 Abakay 2005, s. 14.

İsavriyalılarla savaşıyan Kubad, Perslilerce öldürülmek istenmişse de rehin olarak kaldığı Ak-Hunlar'a sığınmıştır. Kız kardeşiyle evli Hakan'ın yeğeniyle evlenmesi sebebiyle ismi "Kavad" olarak anılmıştır. Kubad eniştesinden (Kayınbabası) aldığı destekle Perslerin başında bulunan kardeşi Zamasp'ın üzerine yürümüştür.

Hun Hakan'ının yeğeniyle evlenen Kubad, hakanın damadı olma hesabını göz önünde tutan Perslilerce tekrar hükümdar tanınmıştır. Ateşe tapacaklarına söz veren Armenyalı'lara fazla ilişmeyen Kubad, Romalılara karşı savaşmak için Arap Tamuraye, Kadisaye ve Tayyaye devletlerinin desteğini almıştır. Kubad, Hunların desteğiyle Erzurum'u alıp Mezopotamya'ya yönelmiş, M.S. 5 Ekim 502'de Amida'yı kuşatma hazırlığı yapmıştır. Roma İmparatoru Anastasius Rufinus eliyle Kubad'a para göndererek barışı teklif etmiştir. Kubad Amida'yı kuşatırken surlar da içerideki halk tarafından kuvvetlendirilmiştir. Fakat Kubad'ın yaptığı yığma tepeden başlayan mancınık ateşi surlara zarar verince, halk lağım açıp tepeyi içten oyarak stratejiyi bozmuştur.

Kubad, kuşatma için hazırlattığı yığma tepenin çökmesiyle moral çöküntüsü yaşamışsa da, diğer kuvvetleriyle çevreyi kontrol ederek Amida'daki yığma tepeyi taş, ağaç zemini üzerinde kıl-yün ve çadır bezi dokümanlarından torba-yastık yaparak, içini toprak- taş karışımıyla doldurup tepeyi oluşturmaya başlamıştır. Amid'liler karşı koyarak taş fırlatan mancınıklarla tepeyi yıkmışlardır. Üç aylık kuşatmada elli bin asker kaybeden Kubad, buna rağmen kuşatmayı kaldırmamıştır. Mar-Yeşua'dan özetleyerek verilen "Kuşatma ve Savunma"da Amida'nın oldukça yıprandığı, tahribata uğradığı görülmektedir. Mar-Yeşua, Kubad'ın şehri almasını şu şekilde belirtir: "Amidliler ise, zaferlerinden, o kadar sarhoş olmuşlardı ki dikkatsizlik gafletine, düşerek artık eskisi gibi bir gayretle surları koruyamadılar. Hava soğuk olduğundan M.S. 503 yılının Ocak kanununun 10. günü sur koruyucuları fazla şarap içmişlerdi. Gece olunca derin bir uykuya daldılar. Bir takımları, hava yağmurlu olduğundan nöbetlerini bırakarak şehre, evlerine barınmaya gitmişlerdi. Ya bu ihmalcilik yüzünden, ki biz öyle sanıyoruz veya ihanetten dolayı, ki halk böyle düşünüyordu ve yahut da yine Tanrı'dan gelen bir ceza olarak, kapı açılmaksızın, sur delinmeksizin bir merdiven vasıtasıyla İranlılar Amid, surlarının hakimiyetini ele geçirdiler. Şehri harap ederek, servetini yağmaladılar".³⁰

30 Abakay 2005, s. 14.

Mar-Yeşua, kilisesinin soyulduğunu, şehirde ihtiyarlarla sakatlar ve kendilerini gizleyenlerden başka halkı tutsak alarak götürdüklerini belirterek, şehirdeki çarpışmalarda ölenlerle boğazlananların sayısının seksen binden fazla olduğunu belirtir. Kubad, yaptıklarından sonra Anastasius'a “ Ya para gönder yahut da savaşı kabul eyle” teklifini yinelerken, Anastasius'un savaş hazırlıklarına girişmesine sebep vermiştir. Anastasius'un öncü kuvvetleri on iki bin askerden oluşturulmuş, komutanlıklarına da Areobindas, Patricius ve Hypatius getirilmiştir. Sadece Urfa'dan askerler için altı yüz otuz bin ekmek gönderilmiştir. Kubad kuvvetleriyle yer yer çarpışan Bizanslılar, zamanla geri çekilmiş, bu başarı Urfa'yı kuşatmaya varmışsa da Urfa alınamamıştır. 25 Aralık 503'te Bizanslılar, Mezopotamya'daki, vergileri bağışlayarak halkla bütünleşme yolunu seçmiştir. Bizanslıların Amid'i kuşatmaktan vazgeçme görünümünü, Sasaniler'in bir kısım kuvvetlerini Amid kalesinden Urfa-Sincar çevresine göndermesini sağlamıştır.

Urfa'da sekiz yüz elli bin ekmek ve peksimet hazırlayan Bizanslılar, Patrikius'un Amid surları altında kazdırdığı mağara ile sonuca ulaşma isteği başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sasaniler'in şehir halkına yiyecek ambargosu koyması, şehirde korkunç kıtlığa sebep olmuştur. İnsanın insan etini yemesine varan kıtlık, halkı güçsüz bırakmıştır. “Şehri Bizanslılara teslim edebilirler” endişesi ile eli silah tutan tüm erkekleri bağlayarak açlıktan ölüme terk eden Sasaniler, kadınları da buğday öğütme ve ekmek pişirme için çalıştırmıştır. Kuşatmanın uzaması, kadınların ihmaline yol açmıştır.

Mar Yeşua “Buradaki kadınların yaptıklarını anlatırken belki de bizden sonra gelenleri inandırmış olamayacağım” diyerek kadınların rastladıkları, güçleri yettikleri erkek, kadın çocuk kim olursa öldürerek, onları açlıktan dolayı yediklerini, daha önce gizli yapılan bu vahşetin cesetleri yeme serbestliğiyle açıkça yapıldığını belirtir.

Bizanslılar, kuşatma süresince ihtiyaçlarını karşılamış, Urfa ve çevre köylerinden altı yüz otuz bin ekmek daha getirilmiştir. Kubad'ın umutsuzluğa düşmesi, elindeki bir kısım rehineleri de barış umuduyla bir komutanıyla Bizanslılara elçi olarak gönderimi Anastasius'un komutanı Magistos'la anlaşmasını sağlamıştır.³¹

Sasanilerin Amid'i terk etmeleriyle birlikte Bizans imparatoru Anastasius ölmüş, yerine geçen I. Justinianus imparator olmuştur. I. Justinianus'un Kubad'a para yardımını

31 Abakay 2005, s. 15.

kesmesiyle birlikte Dara ve Nisibis'in Kubad tarafından kuşatılmasına sebep olmuştur. Yirmi üç yıl süren barış, savaşa dönüşmüştür. Kubad'ın ölümüyle I. Husrev Nuşirevan M.S. 531'de tahta geçerek ılımlı siyaset izlemiştir. Bizanslıların Hunları İran üzerine kışkırtmasına karşılık, M.S. 540'ta Bizans topraklarına giren I Husrev Nuşirevan, Antakya'ya kadar olan bölgeyi işgal etmiş, Armenia'ya göz dağı vermiştir. M.S. 546 savaşında Sasanîler'in vergi hakkı doğmuş, M.S. 573'e kadar olan sessizlik M.S. 577'de Azal Mahan'ın Meyyâfârikîyn, Amid, Resûlayn ve Mardin şehirlerini almasıyla sürdürmüştür.³² Amid, Bizans-Sasani çekişmesiyle bir çok defa el değiştirmiştir. M.S. 582'de İmparator Maurikios, Batman suyu batısındaki yerleri Bizans topraklarına katınca, hoşnutsuzluk boy göstermiştir. Phokas'ın M.S. 602'de imparator oluşuyla savaş yeniden başlamıştır. Sasaniler Dara kalesini, Meyyâfârikîyn'i alarak, Amid'e inip Mardin'i topraklarına katmışlardır. Phokas'tan sonra imparator Herakleios, Sasani iç çekişmesini fırsat bilerek M.S. 602'de Amid'e kadar gelerek, Sasanî topraklarının önemli kısmını almıştır. Sürekli savaşan Bizans – Sasanî kuvvetleri arasındaki iktidar mücadelesi, her iki devleti yıpratmıştır. İktidar olma mücadelesinde yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde yorgun düşen Sasanîler, Bizans karşısında mağlubiyeti kabullenmişlerdir.³³

C - İSLÂM FETHİ'NDEN OSMANLI'YA KADAR DİYARBAKIR

Romalılar egemenliği döneminde Romalılar ile Patlar ve daha sonra Sasaniler arasında yapılan savaşlarla el değiştiren Diyarbakır yöresi M.S. 367-375 yılları arasında Roma egemenliği altında kalmış, kentin ilk surları bu dönemde yapılmıştır. M.S. 395'de ikiye ayrılan Roma İmparatorluğu'nun ardından kent Bizans'ın payına düşmüştür.³⁴

İran ve Bizans arasında uzun süren savaşlar her iki tarafı da zayıflatmıştı. Bu durumdan faydalanan İslam Orduları, Hazreti Ömer'in halifeliği(M.S. 634-644) sırasında Kuzey Mezopotamya'nın fethine başladılar.³⁵

Hiz. Ömer'in halifeliği döneminde, İslam Orduları Suriye'ye girmişti. Bu güçler daha sonra, Kuzey Mezopotamya'yı almak için harekete geçtiler. Ordu, yolu üzerindeki

³² Konyar 1936 s. 141-142.

³³ Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2234.

³⁴ Diyarbakır İl Turizm Envanteri 1997, s. 7

³⁵ Akbulut 1997, s. 21.

kaleleri elde ederek Diyarbakır önüne geldi.³⁶

İyaz bin Ganem komutasındaki ordu sekiz bin kişilik güçle Diyarbakır'a kadar olan yerleşim yerlerini almıştır. Diyarbakır'da Bizanslıların temsilcisi konumunda Meryem-i Dara bulunmaktadır. Şehrin surları, site şehir devletinin kuşatılmasını zorlaştırdığı için uzun bir kuşatma tertibatıyla şehir dört bir yandan sarılmıştır. Diyarbakır, bu dönemde Meryem-i Dara adlı bir kadının yönetiminde idi.³⁷

Halid Bin Velid'in İçkale'nin Dicle'ye bakan bölümünde yaptığı keşifler sonucu tespit edilen suyolundan yapılan baskınla şehir kale içinden alınmıştır. İyaz Bin Ganem'in su yolundan hareketi başlatmasına izin vermesiyle yüzü aşkın savaşçı Halid Bin Velid'in emrinde geceleyin harekete geçmiştir. İç Kale'deki tedbirsizlik ve beklenmeyen harekete, öncü kuvvetlerin hastanelere bakan kapıyı açmaları şehrin teslimini sağlamıştır. Bu esnada yirmi beş sahabe hayatını kaybetmiştir. Başta Halid Bin Velid olmak üzere yirmi yedi sahabe, günümüzde 'Meşhed-Murtaza Paşa Camii' olarak bilinen Hz. Süleyman Cami haziresinde gömülmüştür. Şehrin kuşatması sürerken Meyyâfarikın'e gönderilen az sayıda kuvvetle Meyyafarikin alınmıştır. Şehrin alınışıyla birlikte yönetime getirilen Sa'saa kısa bir süre sonra şehrin alınışında aldığı yaralar sebebiyle ölünce, yerine ordu komutanı İyaz Bin Ganem, Hz. Ömer tarafından atanmıştır. Hz. Osman döneminde El-Cezire bölgesi 'Diyar-i Mudar, Diyar-ı, Rabia, Diyar-i Bekr' olarak üç bölüme ayrılmıştır. M.S. 645'te Diyar-ı Bekir'e Velid Bin Ukbe atanmıştır. Bu dönemde en son Cerir Bin Abdullah'a şehrin sorumluluğu verilmiştir.

Hz. Ali dönemindeyse Malik el-Eşter atanarak şehir, müstakil olarak kalırken Cezire, Diyarbakır'a bağlanır. Malik el-Eşter'in Mısır'a tayiniyle Şebib Bin Amr görevlendirilir. Halifelikte Haricîye anlayışı, Muaviye'nin tavrı zamanla devlet iktidarında sarsıntılar getirmiştir. Hz. Ali'nin katliyle Emevî saltanatı belirginleşir. Yöre, Hz. Ali'nin ölümünden sonra (M.S. 661) yönetimi ele geçiren Emevîlerin egemenliğine girmiştir.³⁸

36 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2234.

37 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2234.

38 a.g.e. s. 2234.

i - Emevîler (M.S. 661-750)

Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle Diyarbakır ve Cezire valiliği Abdurahman Bin Osman'a verilmiştir. Valinin ölümü yerine İsa Bin El-Harşi getirilir. Emevîler'e karşı çıkan Haricî anlayış, ayaklanmalara giriştiyse de başarı sağlayamamıştır.

Emevîler zamanında Diyarbakır ve çevresi alabildiğine soyulmuş ve Arap vali veya âmilleri (vergi memurları) sürekli olarak Şam saraylarındaki safahat alemlerine para yetiştirmek için ceziye (gayri müslimlerden alınan vergi) toplamakla uğraşmışlardır. Bu sebeptendir ki Diyarbakır'da, Emevîler devrine ait hiçbir esere rastlanılmamaktadır.³⁹

ii - Abbasîler(M.S. 750-869)

Abbasîlerin saltanatı, Emevîler'in mirasını sahiplenmemişlerdir. Diyarbakır (El-Cezire bölgesi) Abbasî yönetimini tanımamıştır. Halife Ebu'l-Abbas, ayaklanan İshak bin Müslim-ül Ukayli'nin üzerine vali olarak kardeşi Mansur'u görevlendirmiştir.

Ebu'l-Abbas'ın ölümü ile halife olan Mansur, yerini Humeyt bin Kahtabe'ye bırakmıştır. Şam eski özelliğini kaybetmiş, devlet merkezi 'Bağdat' olmuştur. Abbasiler döneminde Bizanslar, Diyarbakır'a akınlarda bulunmuşlarsa da kuşatmayı göze alamamışlardır. Halife Mutezid tarafından İsa bin Şeyh bin Selil-i Şeybani Diyarbakır'a vali olarak gönderilmiştir. Şeybani, Mühtedi döneminde baş kaldırarak Diyarbakır merkezli Şeyhoğulları (Şeybanîler) devletini kurmuştur.⁴⁰

iii - Şeybanîler /Şeyhoğulları (M.S. 869-899)

Otuz yıla varan bu beylik tarzındaki devlet, Bekr İbn-i Va'il Arapları'nın Şeybanî kabilesine mensup olmasıyla güç kazanmıştır. Devletin kurucusu Şeybanî'nin ortak kuvvetlerle Musul Valisi İshak Bin Kendacık'la savaşımı Nusaybin'de yenilgisiyle sonuçlanınca Diyarbakır'a kapanmıştır.

Şeybanî'nin 882'de ölümüyle yerine geçen oğlu Ahmed, İshak bin Kendacık'tan Mardin'i almışsa da Mardin Hamdan kabilesine geçmiştir. Ahmed'in ölümü ile yerine Muhammed geçmiştir. Halife Mutezid'in şehir üzerine yürümesi Şeyhoğulları saltanatı şehri teslimle son bulmuştur. Abbasîler şehirde birçok burcun onarımını yapmıştır.

Halife Mutezid, şehrin olası bir ayaklanmaya mekan olmaması için Mardin Kapı

³⁹ Beysanoğlu 1996, s. 164.

⁴⁰ a.g.e. 165-166.

ve Harput Kapı civarında surları yıktırması ise de M.S: 890-930 yılları arasında halife olan Muktedir, Bizanslıların baskısı üzerine, Abdurrahman Bin Said –i Taşi’yi amil tayin ederek surları onartmıştır.

M.S. 926 yılında Diyarbakır Valisi olarak Davud atanmıştır. Ölümünden sonra yerine oğlu Hasan geçmiştir. Halife Muktedir, Hasan’a 'Nasır üd-Devle'(devletin yardımcısı) unvanını vermiştir. Böylece Diyarbakır’da Hamdani ailesi egemenliğinin temelleri atılmıştır(M.S. 930).⁴¹

iv - Hamdanîler (M.S.930-980)

Nasırüddeve, bölgesindeki Diyarbakır valisi Ali Bin Cafer’i görevde bırakarak, M.S. 926’da başlayan Bizans saldırılarına karşı yürümüş ve önemli başarılar elde etmiştir. Kardeşi Seyf üd-devle’in M.S. 957’de ölümüyle Mèyyâfârikîn’de annesi Ummu’l-Hasan yönetimi ele almıştır. Şehri kuşatan Bizans İmparatoru Ioannes Tzimisces çekilirken hırsından şehrin yakınındaki Dicle köprüsünü yıktırmıştır.⁴² Saltanat, Diyarbakır vali ve muhafızı Hezarmerd’in ölümüyle Büveyhoğullarına geçti.

v - Büveyhîler (M.S. 980-984)

Büveyhîler saltanatı, beş yıl kadar sürmüştür. Adud ud-devle dönemi Büveyhoğulları’nın en parlak çağını oluşturur. Onun M.S. 984’te ölümü, devleti çöküntüye götürmüştür. Aynı tarihte Diyarbakır Mervanîlere geçmiştir.⁴³

vi - Mervanîler (M.S. 984-1085)

Ebu Abdullah El-Hüseyin bin Dostek, 'Bad' olarak bilinir. Bad ilk önce Mèyyâfârikîn’i kuvvetleriyle kuşatarak almıştır. Diyarbakır, Cezire ve Nusaybin’i de genişleyen devletin topraklarına katmıştır. Bağdad Hükümdarı Samsamuddevle, Bad’ın ilerleyişini önlemek için iki kez savaşmışsa da yetersiz kalmıştır.

Musul valisi İbni Sad’la dostluğu bulunan Bad, Hakkari’deki kuvvetlerin Musul’a saldırısını desteğiyle önlenmiştir. Bad Cezire ve Turabidin’i de alarak M.S. 986’da etkin güç olmuştur. Samsamuddevle’den sonra hükümdar olan Ebu Nasır Haşard, Halife Tai’yi devreye bırakarak Bad etkinliğini kardeşi Ebül-Fevrasi savaşta öldürerek kırmıştır. Hamdanîlerin Tur-Abidin’deki savaşta Bad’ı öldürmesi bile ordunun

41 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2234.

42 Beysanoğlu 1996, s. 177.

43 a.g.e. s. 177.

dağılmasını sağlayamamış, Hamdanilerin zaiyatını önleyememiştir.

Ahmed bin Mervan'ın 50 yıl süren yönetimi kent için bir esenlik ve barış dönemi olmuştur⁴⁴ Selçuklu Sultanı Melikşah'ın M.S. 1092'de ölümü üzerine Diyarbakır Suriye Selçukluları'nın yönetimine geçmiştir.⁴⁵

vii - Büyük Selçuklular

M.S.11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzların sızması sonucu bölgede Selçuklu egemenliği kurulmuştur.⁴⁶ Diyarbakır, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında, Oğuz boylarının Anadolu akınları nedeniyle Türk unsurları ile temasa başlamış ve nihayet M.S. 1048 yılında Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmet'in Tuğrul Bey'e bağlılığını sunması ile büyük Selçuklu hakimiyeti tanınmıştır. Sultan Melikşah devrinde M.S. 4 Mayıs 1085 tarihinde Diyarbakır Büyük Selçuklular tarafından fetih edilerek, Selçuklu yönetimi kurulmuştur.⁴⁷

Fahruddevle Muhammet Bin Cehîr, daha önce vezirlik yaptığı Mervani devletinin yerine gelen Melikşâh'ın hükümdar olduğu Selçuklu devletinin temsilcisi olmuştur. Fahruddevle'nin devletin hazinesinin bir kısmını alıkoyduğu saptanınca görevden alınmıştır. Bu göreve Amîdü'l-mülk Kıvâmüddin Ebû Ali'l-Belhî atandıktan sonra yerini Amîddüdevle Bin Fahruddevle(Nizamülmülk'ün damadı) bırakmıştır. (M.Ö. 1090). Hilafet'e vezir tayin edilince Kâfîüdevle Ebul-Berakât (kardeşi) M.S. 1091 Ekimine kadar Amid'e kardeşi adına yöneticilik yapmıştır. Melikşah'ın M.S. 25 Kasım 1092'de ölümüyle karışıklıklar baş göstermiştir. Tacüdevle Tutuş, M.S. 1093 Nisan'ında Amid ve Meyyâfârikîn'i ele geçirmiş, böylece Suriye Selçuklu idaresine girmiştir.(M.S. 1093-1097) Tutuş'un Sultan Berkyaruk'la Rey'deki savaşta yenilgisi ölümünü getirmiştir(M.S. 1095). Suriye Selçuklu Devleti Melik Rıdvan'a geçince Amid, İnaloğulları'na geçmiştir. Selçukluların şehirde yaptıkları eserlerin en önemlisi Ulu Cami'in yeniden yapımı ve onarımıdır. Melikşah'ın ana bölümünde tek şerid halindeki kitabesi, günümüze kadar gelmiştir. Melikşah'ın Ulubeden'in kuzeyindeki, ve Yedi Kardeş'in doğusundaki burçta yer alan kitabesi ile Fındık Burcu kitabesi önemli kalıntılardır. Tutuş'un Urfa kapısından Dağ Kapıya gelirken Mervanî burçları arasında

44 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2236.

45 a.g.e. s. 2236.

46 Tuğlacı 1985, s. 96.

47 İkibin'e Beş Kala Diyarbakır 1995, s. 3.

bir kitabesi yer almaktadır.⁴⁸

viii - İnaloğulları

Diyarbakır'ın Türk komutanlar arasında bölüşümünden sonra, kent yönetimini üstlenen Sadr ölmüştür(M.S. 1097). Onun yerine geçen kardeşi İnal da çok yaşamamış ve oğlu İbrahim yerine geçmiştir.⁴⁹ İnaloğulları ve Nisanoğulları döneminde surların onarımı ve burçların kuvvetlendirilmesi yapılmıştır. Hz. Süleyman Cami, Hz. Ömer Cami de bu dönemde yapılmıştır. Ulu Cami'de meydana gelen yangın sonrası Ulu Cami girişini içine alan Batı Maksuresi ve çıkış kapısının yer aldığı Doğu Maksuresi bu dönemde yapılan eserlerdendir.

ix - Nisanoğulları

İnaloğullarının vezirleri olan Nisanoğulları, M.S. 1138'den sonra, yönetimdeki etkinliklerini artırmışlardır. Cemaleddin Mahmud döneminde ise yönetim bütünüyle ellerine geçmiştir(M.S. 1142). Bu dönemde ilk vezir Emir Nisan olmuştur.. Yerine oğlu Müeyyedüddin geçmiş ve M.S. 1156'da ölümü ile yönetimi, oğlu Cemal-üd-Devle devir almıştır. Diyarbakır, M.S. 1183'te Selahaddin Eyyubî tarafından alınmıştır.⁵⁰

x - Artukoğulları Dönemi (M.S. 1183-1232)

Nisanoğlu Mesud'un Amid'i şartlı olarak Eyyubilere terk edip gitmesiyle şehir yönetimi Nureddin Muhammed'e verilmiştir. Son Nisanoğlu'nun üç gün boyunca taşıyabildiği kadar hazine ve eşyayı götürürken geride kalan stoklanmış malzeme yedi yıl zarfında satılarak bitirilmiştir. Şehrin 1.040.000 ciltlik kütüphanesi de ganimet olarak kalmıştır. Nisanoğlu'nun halkı ihmal etmesi, servetini korumaya yönelik tedbirleri yarım yüzyıllık saltanatı bitirmiştir. Nureddin Muhammed, M.S. 1185'te ölünce yerine oğlu Kutbeddin Sökmen geçmiştir. Son on beş yıllık saltanatında Mesudiyye Medresesi'ni yaptırmıştır. Melik-üs Salih Nâsırüddin Mahmud, Sultan Gıyaseddin'in kardeşiyle evlenmiştir. Mahmud M.S. 1222'de ölünce yerine Mevdud geçmiştir.

Moğolların şehir dışı tahribatına engel olmayan Mevdud, sefahete dalarak devleti ihmal edince Amid'i Eyyubilerden Melik Kamil'e teslim etmiştir(M.S. 1 Ekim 1232). Urfa kapısının üzerindeki çift başlı kartallı kitabe, Nureddin Muhammed'e aittir.

48 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2236; Beysanoğlu 1996, s. 235-236.

49 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2236.

50 a.g.e., s. 2236.

Fetih kapısındaki kitabe Melik Mesud'undur. Urfa kapı güneyinde yer alan kitabe de Artuklular'a aittir. Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burcu, Melik Salih Mahmud tarafından yaptırılmıştır. İçkale'de Cezaevi konumundaki binanın kapısındaki kitabe ise Melik Salih Mahmud'a aittir.

Feth Kapısı Kitabesi, Muzaffer Sakman tarafından konulmuştur. İçkale'de Melik Salih Mahmud'a ait tarihsiz bir kitabe daha bulunmaktadır. Artuklular dönemine ait diğer eserler; Silvan Ulucami, Çermik Ulu Cami, Eğil Taciyen Cami, Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Hatuniye Medresesi, İçkale Sarayı, Malabadi Köprüsü, Haburman Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü ve yıkılmış olan Ambarçayı Köprüsü'dür.⁵¹

xi - Eyyûbîler Dönemi (M.S. 1232-1240)

Melik Kamil, şehrin dış surlarını yıktırarak, hendekleri doldurup bugünkü surların şeklini almasını sağlamıştır. Halen dış sur kalıntıları Fiskayası'na bakan kesim ile Ben-u Sen çevresinde yer almaktadır. Melik Kamil, vekaleten şehri verdiyse de daha sonra oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyub'u valiliğe atamıştır.

Selçuklu Sultanı I. Keykubad, Eyyûbîleri Anadolu'da görmek istemediği için yer yer işgallerde bulunmuştur. Melik Kamil, buna sert karşılık vererek Mardin'de büyük bir yıkım gerçekleştirmiştir. Keykubad Diyarbakır'ı üç yıl içinde almanın planlarını yaparak Amid Kalesini üç kez kuşattırılmışsa da sonuç alamamıştır. M.S. 1237'de ölünce yerine geçen Gıyasüddin Keyhusrev II., M.S. 1240 yılında Amid'i kuşatmıştır. Uzun süren kuşatma sonrası şehir, Selçukluların hakimiyetine girmiştir. Melik Salih, Mëyyâfârikîn'e çekilmişken diğer kaleler elden çıkmıştır. Eyyubiler zamanına ait iki kitabe Tek Kapı'nın yanındaki burçlarda bulunmaktadır. Akreb Burcu da Mervani kitabelidir. Diğer kitabe, Tek kapıdan doğuya doğru 4 burç üzerinde yer alır. Eyyûbî burçları, kullanılan yuvarlak taşlarla yönünden diğer burçlardan ayrılır.⁵²

xii - Anadolu Selçuklu Dönemi (M.S. 1240-1302)

Mëyyâfârikîn M.S. 1241'de Selçuklu Sultanı Gıyasüddin tarafından kuşatılmıştır. Mëyyâfârikîn hükümdarı Melik Gazi, yapılan anlaşmayla kuşatmayı kaldırmıştır. M.S. 1257'de Mëyyâfârikîn de hükümdar olan Melik Kamil Muhammed; Diyarbakır'ı ele geçirmiştir. Hulagu şehrin IV. Kılıç Arslan'a iadesini isteyerek Melik

⁵¹ Beysanoğlu 1996, s. 294-352; Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2236.

⁵² Beysanoğlu 1996, s. 353-356.

Kâmil'e durumu bildirmiştir. Melik Kamilin olumsuz cevabı üzerine Meyyâfârikîn M.S. 1259'da, aynı yıl içinde Amid şehri de Subaşı Seyfüddin bin Mücelli'den teslim alınmıştır. Melik Kamil öldürülür. Sur kitabeleri başta Selâhaddin Eyyubi olmak üzere Melik Evhad Necmeddin, Melik Eşref ve Melik Kâmil'e aittir. Eyyûbi Cami minaresinin yıkık son katı daha sonra onarılmıştır.

xiii - Mardin Artukluları (M.S. 1302-1394)

Moğolların Güneydoğu'yu işgaliyle birlikte Mardin, Artukoğlu Melik-ül Mansur Ebu'l-feth Necmeddin Gazi'ye verilmiştir. Diyarbakır da böylece Mardin Artuklularının egemenliğine girmiştir(M.S. 1302).

Necmeddin Gazi M.S. 1312'de ölünce yerine Şemseddin Salih M.S. 1363'e kadar hükümdar olmuştur. M.S. 1315 yılında Diyarbakır Bölgesini yağma ettiren Halep Naibi Cacaoğlu, şehirde büyük bir yağma ve tahribat yaparak çekilmiştir. Meydana gelen bu felakete kuraklık ve kıtlık eklenince halkın çoğu ölmüştür. Şemseddin Salih'ten sonra ölmünden sonra Melik Mansûr başa geçmiştir(M.S. 1364). Melik Salih Mahmud, Melik Muzaffer Davut, Melik-üz Zâhir Necmeddin İsa sonrası şehir Timur tarafından alınmıştır. Mardin Artukluları dönemine ait Şemsettin Salih'in Ulu Cami'nin doğu yönünde iki kitabesi yer almaktadır. Melik Âdil, kendi adıyla Atak'ta (Lice) cami yaptırmıştır.⁵³

xiv - Timur Dönemi (M.S. 1394-1401)

Timur'a bağlılığını bildiren Melik İsa, sözünde durmadığı için Timur Mardin'i ele geçirmiştir. M.S. 1401'de Diyarbakır'ı Kaara Yöllük Osman Bey'e veren Timur Akkoyunlular'ın egemenliğini sağlamıştır. Amida (Diyarbakır) bu dönemde Akkoyunlular'a başkentlik yapmıştır.⁵⁴

xv - Akkoyunlu Dönemi (M.S. 1401-1507)

Timur'un ölümüne değin (M.S. 1405) Akkoyunlular'ca yönetilen Diyarbakır, bundan sonra tümüyle Akkoyunlular'ın egemenliğine geçmiştir. Uzun Hasan, ülkesini doğuya doğru genişletmek amacıyla Karakoyunlular'a karşı girişeceği bir savaştan önce, yöredeki beyleri egemenlikleri altına almıştır(M.S. 1467). Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed arasındaki Otlukbeli Savaşı(M.S. 1473), Uzun Hasan'ın yenilgisi ile

⁵³ Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2237; Beysanoğlu 1996, s. 294-352.

⁵⁴ Beysanoğlu 1996, s. 380-381.

sonuçlanmıştır. Uzun Hasan M.S. 1478'de ölünce yerine oğlu Halil geçmiştir. Bu dönemde Akkoyunlu Devleti gerilemeye başlamış ve M.S. 1508'de yıkılmıştır.⁵⁵

Şehirde bir yıl hakimiyet kuran Elvend Bey, M.S. 1506'da ölünce Uzun Hasan'ın Eğil beyinin kızından olan oğlu Uğurlu Muhammed, hükümdar ilan edilmiştir. Şah İsmail M.S. 1506'da şehre hakim olurken Safevî Devleti hakimiyeti başmaktadır.

Akkoyunlular döneminde Ergani kalesinin onarımı yapılmıştır. Diyarbakır kalesinin Urfa kapısı civarındaki burçların onarımı kitabelerden bilinmektedir. Safa Cami M.S. 15. yüzyıl eseridir. Hoca Ahmed, Nebi Cami, Şeyh Mutahhar, Lala Beg Cami, Akkoyunlu döneminin eserleridir. Bu döneme ait mescidler ise Hamza Beg, Balıklı, Taceddin, Hacı Büzürk, İbrahim Beg, Semanoğlu, İzzeddin ve Kaçık Budak'tır. Safa Cami ile Nebi Cami Medresesi, beraberinde Semanoğlu Köşkü, Şeyh Muhammed Namazgahı, Şeyh Muhammed ile Lala Beg Türbesi dönemin diğer eserlerdendir.

Akkoyunlular'daki siyasi yapının savaşlarla örülü olması, kültür-imar çalışmalarını aksatmıştır. Uzun Hasan ve Sultan Yakup döneminde birçok sanat adamı korunmuş, bilim alanında gelişmeler ortaya konmuştur. İbrahim Gülşeni, Şair Halil'i, Al Bardaklı Şeyh Ahmed döneminin Diyarbakırlı isimlerindendir. Ekonomik anlamda ise ipek ve dokumacılık çini yapımı gelişmiştir. Uzun Hasan'ın Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye çevirtmesi, kütüphane memurları ile musiki alanda sanatçıların oluşu, kültürel yönü göstermektedir.⁵⁶

xvi - Safevî Dönemi (M.S. 1507-1515)

M.S. 1502'de Şurur Savaşı ile Safevîler karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Akkoyunlular, bir daha güçlenememişlerdir. Safevî Hükümdarı Şah İsmail kısa bir sürede ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Dulkadiroğulları'na karşı yaptığı bir seferden dönen Şah İsmail Diyarbakır'a gelmiştir. Bu sırada Diyarbakır'da daha önce Akkoyunlular'ın atadığı Vali Zeynel Bey'i yenerek kenti ele geçiren Musullu Türkmen beylerinden Emir Bey bulunmaktaydı. Emir Bey, Şah İsmail'i karşılayarak kenti teslim etmiştir. Şah İsmail, Diyarbakır'a vali olarak Ustaclu Mehmed Han'ı atamış ve böylece kentin yönetimi Safevîler'e geçmiştir(M.S. 1507).⁵⁷

55 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2237.

56 Beysanoğlu 1996, s. 397-477.

57 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2237-2238.

xvii - Osmanlı Dönemi (1515-1920)

Safevîlerin elinde bulunan Diyarbakır'da yönetimi istemeyen halk, İdris-i Bitlisî'ye müracaat ederek Osmanlı Devleti'ne katılmak istemiştir. Yavuz Sultan Selim'in desteğini alan İdris-i Bitlisî, çevre beyleri kendisine bağlayarak Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki ordu ile şehrin ele geçirilmesine sebep olmuştur (M.S. 15 Eylül 1515).

Diyarbakır, en uzun süreli idareyi Osmanlı egemenliğinde kesintisiz geçirmiştir. Bizanslıların 600 yılı bulan sürede şehri, Pers-Sasanîlerle paylaşımı şehirde birçok tahribe neden olmuştur. Saltanat kavgaları, Bizanslıların saldırıları şehrin sürekli gelişimini önlemiştir. Timur'un, Cengiz'in kısa süre egemenliği şehri baştan başa harap etmiştir. Osmanlı döneminde valilik yapan Paşalar, dört yüz yılı aşan süre içinde şehrin büyük ölçüde imarını sağlamışlardır.⁵⁸

58 Yurt Ansiklopedisi 1982, s. 2238.

BÖLÜM II

1 - DİYARBAKIR SUR İZLENİMLERİ

A - URFA KAPI, ULU BEDEN SUR DİZİSİ

Urfa Kapı'da surların kenarına inşa edilmiş iş yerleri ve barakalar kaldırıldıktan sonra bu alanda bir çevre düzenlemesine gidilmiştir. Bu düzenleme, gecekondulaşmanın başladığı alana kadar devam etmektedir.

Yapılaşmanın başladığı alandan, Ulu Beden'e kadar olan dizide surlardaki onarımlar, Ulu Beden ile Selçuklu Burcu hariç, dış cephede kısmen ya da tamamen bitirilmiş durumdadır. Urfa Kapı arasında yer alan sur duvarı ile dizi boyunca devam eden onarımlarda, duvarlar üzerindeki 'dendam' olarak adlandırılan ve kale savunmasında önemli olan orijinal mazgal şekli göz ardı edilerek, yerine düz taş döşeme yapılmıştır.

Dendamlar, sadece birkaç burç üzerinde aslına sadık kalınarak onarılmış, surların devam eden bölümlerinde bu uygulanmamıştır.

Dizide yapılan onarımlarda kullanılan taşlarla orijinal taşlar arasında işlenme uyumsuzluğu yanı sıra simetrik uyum da bulunmamaktadır. Diğer onarım alanlarında da bazı çıkmalar ve beraberinde estetik şekli bozan görünümler mevcuttur.

Dizinin içe dönük onarımı, Turistik Cadde'den başlatılmamış, bir ara fidanlık olarak kullanılan bölümden başlatılarak Ulu Beden'e kadar olan kesimde bitirilmiştir. Ulu Beden'in röleve ve restorasyon projesi, kabul edilmemesine rağmen içe bakan yüzü plana uyularak yapılmıştır. Burcun dayanıklılığını artırmak amacıyla inşa edilmiş olan, sadece Ulu Beden'de görülen, temelden iki metreyi aşan eğik sur ayağının üst taşları ve dolgu kısmı tamamıyla alınmıştır.

Burada öncelikli olarak burcun mukavemetini sağlayan destek alanının onarımının yapılması ve tahribata uğramış alandaki kitabenin korunmuş kısmının korunması gerekmektedir. Burcun içinin dolaşılmayacak kadar harap ve molozla dolu olması, temizlenmesine engel değildir. Burçta yer alan iç kısım kitabelerin tahribe açık oluşu ve bir bölümünün sökülme istenmesi, bunun yanı sıra define amaçlı kaçak kazıların yapılması burada ciddi koruma önlemlerinin alınmasını gerekli kılmaktadır.

Burcun üst katında yapılan kaçak kazılar sonucu, alt katın tavanı diğer burçlarda da olduğu gibi zarar görmüştür.

Gecekondulaşmanın 1930'lu yıllarda başlamasıyla özellikle –Urfa Kapı hariç-bu dizide oldukça büyük tahribatlar olmuştur. Yapılarda kullanılmak üzere sökülen taşlarından dolayı Ulu Beden, Gabriel'in araştırmasında taş çıkartılan ocak olarak tanımlanmıştır.

Urfa Kapı'dan sonra gelen dizi başlangıcının içe kavilenen kesimi onarım görmediği için her an çökme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu kısım onarılmadığı için çevre düzenlemesi de yapılamamıştır. Oldukça sağlıksız, bakımsız görüntü arz eden dizinin başlangıç noktasındaki, Sarı Sadık Mescidi (Gülşeni Tekkesi) karşısında hali hazırda ticari bir kuruluş bulunmaktadır. Yapılan genel düzenleme planına göre sadece bu özel işletmenin tahliyesi kalmıştır.

B - ULU BEDEN, YEDİ KARDEŞ SUR DİZİSİ

Ulu Beden'den Yedi Kardeş'e uzayan alanda gecekondu, sur duvarına yapışık olarak inşa edilmiş ve suru arka duvarları olarak kullanılmaktadırlar. Bu nedenle Ulu Beden'den sonra dizi sonuna kadar gidebilmek imkan dahilinde olamamaktadır. Gecekonduların bu konumundan dolayı Nur Burcu ile Yedi Kardeş Burcu'nun fotoğraf çekimleri yapılamamaktadır.

Gecekondularda sakinlerine göre, kaldıkları evler en az kırk yıllık yapılardır. Gecekonduların ikinci sırası ile diğer sıraları 70, 80 ve 90'lı yıllarda yapılmış ve bir kısmının iki katlı inşa edildikleri izlenmektedir.

Kitabeler ile figürleri incelerken burçların aşağı kısmında yer alan bölümdeki küçük bir mihrap ile diğer işaretleri incelemek yine yapılaşma nedeniyle mümkün olamamıştır. Birinci dizide de belirttiğimiz gibi bu noktada da onarımlar, sur duvarlarının üstü ile içe bakan yüzde gerçekleştirilebilmiştir.

Ulu Beden'in doğusundaki sur duvarının genel dokudan büyük bir açılma ile belirgin biçimde ayrıldığı gözlemlenmiştir. Bu duvarda gümüzde açılmış geçişi sağlamayan ve dokuyu tahrip eden kapı, burç için tehlike oluşturduğu gibi, burcun zayıflayan dokusundaki konsol ve taşlar yayalar için de tehlike oluşturmaktadır.

Bu sur dizisinde yapılan düzenlemeler, Mardin Kapı'daki Ömer Şeddad Cami noktasına kadar tamamlanmıştır. Birçok burçta onarım sonrası taş basamaklı merdivenler, kavisli biçimde şekillendirilmiştir.

Tamamlanmadan bırakılmış birkaç taş merdiven sırası, surun görüntüsünü bozmaktadır. Sur bedenindeki onarımlar oldukça önemli olmalarının yanı sıra, görüntü olarak pek önem oluşturmasa da teknik açılarından önemli olan, dış kısımdaki hendek duvarlarının temelleri ve korunmuş kısımlarının onarılması da büyük bir önem teşkil etmektedir.

Yedi Kardeş Burcu'nda farklı zamanlarda yaptığımız incelemelerde ikinci kattaki kitabelerin tahrip edildiği, bazılarının yerinden söküldüğü fotoğraflanmıştır.

Ulu Beden gibi Yedi Kardeş Burcu da Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Bölge Müdürlüğü'nün projeyi kabul etmemesi sebebiyle onarım dışı tutulmuştur.

C - YEDİ KARDEŞ, MARDİN KAPI SUR DİZİSİ

Bu dizinin dışa bakan bölümü gecekondulaşmaya uğramamış ise de alınan taşlar sebebiyle tahribata uğramıştır. Belediyelerin araç parkı ile diğer işler için hala kullanımda olan alana yakın oluşu, kaçak yapılaşmayı önlemiştir. Bu noktanın Mardin Kapı Asri Mezarlığı'nın yolu önünde oluşu, taşların zaman zaman mezar yapımında kullanılmasına sebep olmuştur.

Yedi Kardeş'ten geçtikten sonra Mardin Kapı yakınındaki sur üstü galerisi dikkati çekmektedir. Kuşatmaların sık sık eksik olmadığı alanlardan biri olan bu sur dizisinde askerin zayıt vermemesi için yapılan galeri, diğer bölümlerde bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Keçi Burcu'nun batı bölümünde daha itinalı görünen ikinci bir galeri mevcudiyeti, surlarda bu tip galerilerin var olduğu yönünde bir kanıt sunmaktadır.

Galeride bazı bozulmalar olmuşsa da ana yapısını korumaktadır. İki kişinin rahat şekilde geçebileceği geçiş yolunun yüksek olması dikkat çekicidir. Keçi Burcu'ndaki galerinin yüksekliği, Mardin Kapı'da son bulan galeriden düşüktür. Galerinin Mervanlılardan ya da şehrin imarına önem veren Eyyûbilerden kaldığını söylemek olasıdır.

Mardin Kapı'nın onarımı yapılmış olsa da doğu kesimindeki tek burcun iç yüzdeki onarımsızlığı, dikkat çekmektedir. Turistlerin yoğun şekilde odaklandığı Keçi Burcu hizasında ki burcun, onarımda öncelikli burçlar arasında olması gerekmektedir.

Burcun önündeki bir yükseltiye yaslanan ve sura ulaşmayan kör merdivenin, burca çıkmak amacıyla değil, kuşatma ve tehlikeli zamanlarda komutanların askerlere hitap ve askeri malzemenin sevkine yardım etmek üzere yapılmış olduğu yönünde fikir öne sürülebilir.

D - KEÇİ BURCU, LEBLEBİKIRAN SUR DİZİSİ

Keçi Burcu'na kadar olan burçların dış yüzleri tahribata uğramamıştır. Bunun sebebi, gecekondulaşmanın olmayışı ve kentte var olan su kaynaklarının toplanma noktası oluşudur. Keçi Burcu'nun kuzeydoğusunda kümelenmiş sıra sıra değirmenlerin varlığı, bizi tahribatın neden az olduğuna sonuca ulaştırmaktadır. Anlatımlara göre, Keçi Burcu'na kadar olan burçların, 1900'lü yıllara kadar değirmenlere yakınlığı sebebiyle zahire ambarı olarak, yakın zamana kadar da depo olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Kuşatmaların eksik olmadığı, savaşların sonrası tahribatların oluştuğu düzlük alanlarda kitabe yoğunluğu da artmaktadır. Dağ Kapı, Urfa Kapı, Yedi Kardeş ve Efsel'e bakan burç dizisi üzerinde çok sayıda kitabe vardır. Dicle'ye bakan cephe, yüksek olduğu için surların mukavemetinin fazlaca önemsenmediği bu nedenle hendek duvar kalıntılarının çok olmadığı görülmektedir. Burcun onarımı üzerinde çok durulmuş, sanat aktivitelerine uygun olan genişliği, üst kısmının şehre, Dicle'ye ve Efsel Bahçelerine hâkimiyeti sebebiyle 'Surlar' denince Keçi Burcu'nu akıla çağrıştırır hale gelmiştir.

Burcun üst kesimin onarımında kullanılan malzeme ağırlığını taşıyabilmesi ve oası çökmeleri önlemek amacıyla, iç kısımlarda çelik konstrüksiyonlar kullanılmıştır. İç kısmın nemden dolayı olabilecek olumsuzluklar için tedbir alınmadığı gibi yağışlarda artan rutubetin yapıda onarım sonrası sebep olacağı zararlı etkilerde önemli bir sorun oluşturmaktadır. Onarımı bittiği halde yapı Kültür ve Turizm Bakanlığınca halen teslim alınmamıştır.

Keçi Burcu'ndan sonra gelen ilk burçta bir kitabe bulunmaktadır. Burcun kitabe üstünde küçük bir mihrap ve iki satırlık kitabe sonununa yerleştirilmiş simetrik iki mihrabın bulunmaktadır. Burcun ön yüzünde, alt köşe ilk temel taş dizisinin başlarına birer işlemeli taşın yerleştirildiği gözlenmektedir.

İkinci burçta da bazalt üzerinde iki satırlık kitabe mevcuttur. Üçüncü burcun dış

yüz taşlarının söküldüğü ve gecekondulaşımında kullanıldığı çevre sakinlerince belirtilmiş, ve bu taşlara ait izlerin varlığı yapıların üzerinde hala görülebilmektedir. Dördüncü burç üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Burcun dış yapısı sağlam iken, iç kesimde taşların çoğu yerinden sökülmüştür.

Beşinci burcun ortasında iki satırdan yazıdan oluşan beyaz taş kitabe yer alırken altıncı burçta kitabe bulunmamaktadır. Altıncı burç ile yedinci burç arasında temel ilk taş sırasından yaklaşık bir metre yüksekte satır başları düşmüş ya da sökülmüş, üç satırlık, satır sonları toprak yığını altında olan, Mervani kitabesi yer almaktadır. İnceleme ve araştırmalarımızda yer mesafesine en yakın yerleştirilmiş kitabenin, bu sur duvarında olduğunu görmekteyiz.

Dizide son burç, 'Lelebikıran' olarak adlandırılan burçtur. İsimin kaynağını hakkında kesin bilgilere ulaşılmamaktadır. Burçta kitabe yer almakta fakat iç yüzün yarısından çoğu yıkık durumda bulunmaktadır. Lelebikıran'a kadar olan burç ve sur dizisinde onarımların yeteriz olduğu gözlemlenmiştir.

E - FINDIK BURCU, YENİ KAPI SUR DİZİSİ

Fındık Burcu, Sultan Melikşah tarafından yaptırılmıştır. Adını az yer kaplayan yuvarlak formundan dolayı aldığı söylenilmektedir. Burcun üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Lelebikıran burcu ile arasındaki yaklaşık on metreye varan açıklık deprem sonucu yıkılan duvarın dayanıksızlığına işaret etmektedir. 1900'lü yıllara kadar mevcut olan sur duvarının daha sonra yıktırılmış olduğu söylenmektedir. Fındık burcunu takip eden diğer üç burçta da kitabe bulunmaktadır. Üçüncü burç içinde ve sur duvarının içi yüzünde tandırların var olduğu saptanmıştır. Bu dizide yer alan gecekondulaşım, İç Kale'ye kadar devam eder. Halkın çoğu, Dicle, Hani, Bingöl civarındadır. Üçüncü burçtan sonra iki sur payandası yer almaktadır. Payandalardan sonrası yıkık sur dizisi başlamaktadır. Burçlar yer yer ya ev duvarlarının ya da gecekonduların tümünün üzerinde konumlandığı temeller olarak durmaktadır. İnceleme ve araştırmalarımızda ancak gecekonduların içine girilerek bazı fotoğraflar alabilmek mümkün olmuştur.

F - YENİ KAPI, İÇ KALE SUR DİZİSİ

Yeni Kapı'da surların izlerini takip etmek iç yüzde neredeyse tümüyle imkânsız gibidir. Yeni Kapı yanındaki Direkhane Sokak'taki gecekondular arasında kalan sur duvar taşlarının çoğunun alınmış ve sadece duvar çekirdeğine ait dolgu kısmının kalmış olduğu görülmektedir.

Yeni Kapı'nın onarımından sonra, halk arasında sur taşlarını kullanmanın cezai yaptırımları olduğuna dair inancın oluşması, bu noktada surlara karşı bir çekingenlik oluşturmuştur. 1990'lı yıllara kadar tapusu bulunmamasına rağmen elektrik ve suyun alıcı adına kayıt ettirilmesiyle satılabilen gecekonduların satışları, günümüzde her an yıktırılabilir endişesiyle tümüyle durmuştur.

Kral Kızı Burcu'nun iç kesimindeki kaçak kazılar sayesinde burası bir harabeye dönüşmüştür. Burdun dış kısmının Yeni Kapı'ya bakan yüzünde kitabe yer alır. Ayrıca burcun Dicle'ye bakan tarafında ikinci kitabe bulunmaktadır. Yeni Kapı dizisinin ikinci burcunda ise kitabe bulunmamaktadır. Bu burcun yanındaki sur duvarı yerleşim alanına dönüştürülmüş bir surkondur yerleşimi oluşturulmuştur. Sur duvarının ortasında açılan pencere ile de oda olarak düzenlenmiş mekana aydınlatma sağlanmıştır.

Surkondunun sokak dışında açılan kapısının, sonradan payanda-burç arası özelliğe dönüşmüş olan duvarın sağ kesimine açılmış olduğu görülür. Üçüncü burcun kitablesiz olduğu diziden itibaren gecekondulaşma başlamaktadır.

Surların Dicle'ye bakan yüzünde takip eden patikanın son bulduğu noktadaki gecekondunun, Direkhane Sokağına açılan arka kapısının sebep olduğu geçit yüzünden, sur duvarlarının büyük kısmının yıkılmış olduğu hatta yer yer temellerinin bile kalmamış olduğu görülmektedir. Burçlar, ancak aynı sokağın 1. Çıkma'ında bulunan bir gecekondunun toprak damına çıkılarak incelenebilmiştir.

Elçi Sokak'ta gecekondulaşma devam ederken, bir ara geçide dönüştürülmüş sur duvarının diğer yanında kalan bölümünde, basamakla inilen Ödemiş küme evleri yakınında, kitabesi alınarak kalan boşluğun ustalıklarla eski taşlarla örüldüğü burç dikkati çekmektedir.

G - İÇ KALE, DAĞ KAPI SUR DİZİSİ

Dicle'ye açılan Yeni Kapı-İç Kale arası sur duvarı yaklaşık 30 metre kadar korunmuştur. İç Kale ve Yeni Kapı sur dizisi hakkında konuştuğumuz ve İç Kale altında kırk yılı aşkın değirmen işleten bir mahalle sakini “*Bu bölüm sağlamdı. Geçit, dar olduğu için keklele odun ve kum taşımacılığı yapanlarla kerpiç evlerde oturanlar, zamanla temel taşlarını sökerek, kalan bölümün yıkılmasını sağladılar. Şehrin alınışında kullanılan gizli su yolu da Fis Kayası'nda değil, Hz. Süleyman'ın hemen altında komşumuzun evinin arkasındadır. Bu gizli geçit, Vali İhsan Dede zamanında bulunup kapatıldı.*” açıklamasında bulununca, geçidin bulunduğu alanın Fis Kayası'nda olmadığı sonucuna ortaya çıkmıştır.

İç Kale'de yaptığımız incelemede sur içinde kitabelere rastlanmamıştır. Diğer yapılardaki kitabeler, fotoğraflanmasına rağmen, surlar arasında bir bağlantı kurulamamaktadır. Dicle'ye bakan cephede mermere kazınmış bir satırlık üç bölümden oluşan kitabe tespit edilmiştir.

Bu kesimde daha önce var olan bir kitabenin, sur duvarının yıkılmasıyla kaybolduğunu belirten mahalle sakinleri, Kilise olduğu kaynaklarda tartışmalı olan yapıdaki kitabenin de bir bölümünün dökülmesi üzerine yerinin örüldüğünü söyleyince, yerinde kalmış olan parça belgelenmiştir. Dağ Kapı'ya kadar uzayan dizinin devamında bazı bezemeli kitabe taşlarının gelişigüzel burçlarda yerleştirilmesi herhangi bir açıklama yapmayı yorumlamayı güçleştirmektedir. İş yerlerinin yıkımı ve düzenleme sonrasında sur dizisinde yapılan onarımlar durdurulmuştur. Hastanelere açılan yoldaki eski un fabrikası alanında yer alan kitabe ve parçaları ile Dağ Kapı'ya varan dizinin küçük kapı kesiminde içe dönük alanda yer alan birkaç kitabe, Kanunî, Arbedaş'ın “Sadece surların dışında kitabeler bulunur.” iddiasını asılsız kılmaktadır.

H - DAĞ KAPI, URFA KAPI SUR DİZİSİ

Diyarbakır Ticaret Odasının binasının bulunduğu Fis Kayası'ndan Dağ Kapı'ya uzanan sur dizisinde, burçların bir bölümünün onarımı zamanında tamamlanmadığı için yarım kalmıştır. Şimdi park alanı olarak düzenlenmiş bu kesim, uzun süre lokanta, kahvehane, büfeler tarafından işgal edilmişti.

Dizinin Dağ Kapı'ya kadar olan kısmında 2000'de başlayan onarımlar kapsamında yer yer küçük çaplı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların iç cephede yapılmadığı görülmektedir. Saray Kapı'nın diziyile birleşen bölümünde çevre düzenlemesi yapılmış ise de sıra boyunca onarımı yapılmamış burç girişleri dikkat çekmektedir.

Dağ Kapı 1930'lu yıllarda yapılan yıkımdan zarar görmesine rağmen, ana kapının yıktırılmadan günümüze kadar kalmış ve onarımdan geçirilerek kullanılmaktadır. Dağ Kapı'ya varmadan önce, uzanan dizinin son burcunda dış ve iç onarım yapılmıştır. Dağ Kapı'nın 1980'li yıllara kadar atıl vaziyette durması sonrasında işlev kazanması, sergilere mekân oluşu, şehrin merkezi alanında kültürel çalışmaların yansıtılması açısından bir farklılık oluşturmaktadır.

Dağ Kapı'nın daha önce itfaiye hizmetlerine ayrılmış olması, bazı tahribata yol açmıştır. Şehir içi minibüs durağı olarak kullanılan alt kısmı, durağın kaldırılması ile yeşil alan ve yaya geçişi şeklinde düzenlenmiştir.

Dağ Kapı Burcu'nun üst katında bulunan Mervanî Mescidi, Mervani Hükümdarı Ebû Nasır Muhammed bin Muhammed bin Cehir tarafından Kitabesine göre hicri 447 yılında yapılmıştır. Yapının iç giriş yolu değiştirilmiş ve giriş yandan verilmiştir.

Kapının iç cephesinde fark edilemeyen katsalı (çeşme) aktif değildir. Kastal yanında bulunan kabirler, eski özellikleri göz önünde tutularak korunmuşlardır. Dağ Kapı'nın üç yanı koruma amaçlı demir parmaklıklarla çevrilmiş fakat bu haliyle de yapının rahat biçimde gezilmesini engellemekte ve görünümü bozmaktadır. Üst kata çıkılan taş basamaklar, asıl biçimi bozmamak endişesiyle onarılmadan bırakılmıştır.

Girişin sağındaki basamaklar yeniden düzenlemişken, soldaki orijinal basamaklardan çıkmak oldukça zordur. Bu ikilemin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Tek Beden, Dağ Kapı ile Urfa Kapı sur dizisi arasındaki boşlukta yer almaktadır. Bu burç da resmi amaçlı bina olarak kullanılmaktadır. Tek Beden'den Hindli Baba Kapısı'na kadar olan kısmın çevre düzenlemesi yapılmış ise de onarımın yapılmayışı, alanın merkezi bir noktada olması sebebiyle göze hoş görünmemektedir. Çift Kapı'ya ile Urfa Kapı dizisine kadar olan kısımda yeşil alan uygulaması bulunmaktadır. Dağ Kapı-Urfa Kapı sur dizisinde yer alan kitabeler, farklı dönemleri göstermektedir. Bu çeşitlilik, şehrin tarihi zenginliğine işaret etmektedir. Sadece, Fis Kayası'ndan Dağ

Kapı'ya gelen dizide gerek surlarda gerek ön yüzü sağlam burçlarda tek yazılı taşlar dışında kitabelere rastlanmamıştır. Bunun sebebi de kuşatmaların ve savaşların düz olan bu alanda gerçekleşmesi olmalıdır. Sık sık onarımların yapılması, kitabelerin kalıcılığını ortadan kaldırmıştır. Tek Kapı(Hindli Baba) ile başlayan kitabeler, Urfa Kapı'ya kadar aralıklı olarak yer almaktadır.

Kitabeleri günümüze kadar ulaşmış egemenlikler; Roma, Doğu Roma, Abbasi, Mervaniler, Büyük Selçuklu, Suriye Selçukluları, Yıvaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyübiler, Akkoyunlular ve Osmanlılar'dır.

2 - DİYARBAKIR SURLARINDA HAYVAN FİGÜRLERİ

A - Akrep Figürü (Lev. 1, Res. 1-2)

Tek Kapı yanındaki Eyyubî Burcu'nda yer alan akrebi elinde tutan bağdaş kurmuş insan kabartması, akrep kabartmasına ilişkin tek örnektir. Akrebin Diyarbakır'da çokluğunun mu kast edildiği, yoksa Asurî geleneğinde sihir-büyü motifinden gelen bir etkilenmenin mi olduğu henüz tespit edilmemiştir. Büyük olasılıkla bu bir tılsım Ya da korunma işareti olmalıdır. Çünkü Ulu Cami için yaygın olan bir söylence de, “Bu alana hiçbir zaman akrep girmez. Gelenekte buna inanılır.” anlayışı yaygın bir inançtır.

Günümüzde yaz mevsiminin sıcak oluşu sebebiyle burçların içi ve harabe yapılar, düzenli biçimde ilaçlanmaktadır. Ancak, Belediye'nin 1970'li yıllara kadar akrep toplayıcılarına akrep başı para verdiği bilinmektedir. Diyarbakır akrebinin ve yılanının bol oluşu sebebiyle, şiiirlerinde akrepli ve yılanlı şehir biçiminde anılmaktadır. Akrep Burcu'nun yeri, Dağ Kapı'dan doğusundaki Tek Kapı'dan Urfa Kapı'ya doğru hattaki 3. burçtur.

Figür Özellikleri: Bağdaş kurmuş oldukça kilolu bir adam, sağ eliyle bir akrebin kuyruğundan tutmuş, sol elinde de bir asa bulunur şekildedir(Lev. 1, Res. 1-2). Akrep motifli taşın yerinden sökülme istenmesine rağmen başarılı olunamadığı, yaptığımız incelemede anlaşılmıştır. Birçok kitabe, yasal olmayan biçimde surlardan ve burçlardan çalınarak götürülmüştür. Burç, Eyyubî Hükümdarı Melik Salih tarafından Halepli Mimar Mahmud oğlu Sucaeddin Cafer'e yaptırılmıştır.⁵⁹

“Anadolu Selçuklu mimarisinde sultanı, saray ileri gelenini ve hatta sarayla ilgili kadın figürünü, kaftan giymiş ve bağdaş kurarak oturur vaziyette görürüz. Bu motifi Kubadabad Sarayı çinilerinden de bilmekteyiz. Figürler çoğu kez ellerinde sonsuzluğu veya bereketi sembolize eden haşhaş dalı veya nar meyvesi gibi bir sembol tutarlar. Bazen de çalgı aleti, gergef, şahin gibi, şahsın yaptığı işle ilgili bir tasvir konuyu tamamlar.” diyen Öney'in tespiti, Akrep Burcu'nda bağdaş kuran şahıs için uygun düşmektedir.⁶⁰ Bu hususta bağdaş kurup öyle canlandırılan ikinci insan figürünü, iki çıplak kadın oluşturmaktadır.

⁵⁹ Değertekin, s. 13. Res. 48.

⁶⁰ Öney 1988, s. 32.

B - Çıplak Kadın Figürü (Lev. 13, Res. 21)

Yedi Kardeş Burcu'nda giyinik olmayan iki kadın figürü, kitabenin son satırının sağında ve solunda yer alır. Bu figürler, surlarda ve burçlarda yer alan müstakil tek kadın figürleridir. Çıplak olması, ayrı bir özel durumdur. Bu figürün yerleştirilmesindeki amaç bu güne kadar çözülebilmemiş ve kaynaklarda bu konu hakkında aydınlatıcı bilgiye ulaşılmış değildir.⁶¹

Bu figürün yer verilmesini, hükümdarın felsefi derinliğine ve mimarın ustalığına bağlamak mümkündür. Melikşah'ın Selçuklu İdaresi'nin başında iken bu tarz kabartmalı kitabelere bakışını net bilmemekteyiz.

Çünkü Ulu Camiî kendi emriyle tekrar inşâ ettirilmiştir.⁶² Bu burç için, "Hükümdarın bir av partisinden dönüşünü anlamlandıran figürlerle iç içedir." dememiz mümkündür. Aslan gövdeli insan başlı figürlerin Evli Beden'de bulunuşu, bu kadın figürünün de döneminde kullanılışı, hükümdarın emriyle olmuştur. İki kadın figürün baş kısmında kanatları açık halde duran kartalın duruşunun anlamı vardır. Kitabenin sol kenarındaki kuş ayağı kadın başının üstünde yer alır. Sağ tarafta ise kadının baş kısmını biraz geçmektedir.

Nur Burcu Kabartma Özellikleri: Diyarbakır Burçlarındaki en zengin kabartmaların yer aldığı Nur Burcu, gülen iki aslan, birbiriyle tokuşmaya hazırlanan iki geyik, koşumlu hareket halindeki binicisiz iki at, kanatları açık avını alıp uçmaya hazır kanatları açık iki kartal ve bağdaş kurmuş, gövdesi açık, göğüsleri görünen, çıplak biçimde bağdaş kurmuş iki kadın kabartması ile oldukça dikkat çekicidir.⁶³ Burç, Melikşah'ın emriyle Selame oğlu Urfalı Muhammed'e yaptırılmıştır(M.S.1089).

Çıplak kadın figürleri, daha çok antik çağlarda kullanılmıştır. Kybele "bolluk ve bereket tanrısı" olarak yaygınlık kazanmıştır.⁶⁴ Prehistorik dönemden itibaren antik çağda kadının doğurganlığının toprağın bereketiyle simgeleştirilmesi ve tanrısallaştırılması söz konusu olunca, bu burçta yer alan figürlerin benzer anlam ifade ettiği söylemek olasıdır.

61 Değertekin , s. 13. Res. 61.

62 Beysanoğlu 1996, s. 256.

63 Değertekin , s. 10-13.

64 Atan 2004, s. 244.

C - El Figürü

Dağ Kapı burcunda avuç içini tümüyle gösterir biçimde, parmaklar aşağıda dönük tarzda tek bir taş üzerine el figürü işlenmiştir. El motifi üzerine Diyarbakır'ı konu alan kaynaklarda herhangi bir açıklama yer almamaktadır.

Anadolu'da görülen el motifi en erken olarak Alacahöyük ve Boğazköy (Hattutaş)'de pişmiş topraktan el şeklinde ritüel kapları şeklinde, Hitit katlarında bulunmuştur. Alacahöyük Alevî Türk köylerinde ve diğer yerlerde ocak üstünde boya ile el işareti koymayı uğur sayılmaktadır. Köylüler bu alâmeti 'Peygamberimizin kızı Fatma Ana eli' olarak açıklamaktadırlar. Diğer bir açıklamaya göre de baş parmak: Hz. Muhammed ile damadı Ali, kızı Fatma ve oğulları şehit Hasan ve Hüseyin'e (Pençe-i âl-i Abâ)'ya yani beş kutsal şahısa aittir.⁶⁵

Diyarbakır'da Emevî ve Abbasî saltanatı olduğu göz önünde yer alırsa, bu rituelin Ehl-i Beyt'i çağrıştırdığı söylenebilir. Yine de bu işaretin daha önceki dönemde yıktırılan Burc'un taşlarının alelacele toplanarak, şehrin saldırılara karşı yapım esnasında bırakıldığı söylenebilir. Çünkü Roma Dönemi kitabelerinin de eksikliği tamamlamak için burçta kullanıldığını görmekteyiz. Diyarbakır Kalesi'nde ve diğer tarihî mekânlarda bu tarz başka bir figüre rastlanılmamaktadır.

Ancak günümüzde Diyarbakır'da halen nazar amaçlı kullanılan el biçiminde nazarlıklara da rastlamak mümkündür. Bu da göstermektedir ki bu motif, daha önceki medeniyetlerden Anadolu'ya miras kalmış anlamı kesin açıklanmayan bir konudur. Kapı tokmaklarında da el motifi yaygın olarak kullanılsa da bu kullanım, kapı çalmanın işareti olarak bu anlamda değerlendirilememelidir.

D - Kartal ve Yırtıcı Kuşlar Figürü (Lev. 2, Res. 3; Lev. 4, Res. 6; Lev. 7, Res. 11; Lev. 10, Res. 16; Lev. 14, Res. 23; Lev. 15, Res. 24)

Urfa Kapı(Lev. 7, Res. 11; Lev. 15, Res. 24), Melikşah Burcu(Lev.14, Res. 23), Nur Burcu(Lev. 10, Res. 16), Ulu Beden(Lev. 2, Res. 3), Yedi Kardeş(Lev. 4, Res.6), Dağ Kapı yırtıcı kuşların bulunduğu burçlardır. Çift başlı kartal, Urfa Kapı, Ulu Beden ve Yedi Kardeş'te egemen kabartmadır. Kartal ve Şahin'i anımsatan yırtıcı kuş kabartması yanında surlardaki kabartmalar arasında güvercin de görülür. Melikşah ve

⁶⁵ Koşay 1974, s. 195.

Nur Burcu'ndaki kuş tasvirlerinin kuyruk ve kanatlar açıktır. Bu, güç, kuvvet gösterisini andırmaktadır. Yedi Kardeş Burcu ve Evli Beden Burcu'nda amblem olarak yer alan figür, diğerlerinden daha hareketlidir. Urfa Kapı'da bulunan çift başlı kartal ambleminin, ne yazık ki baş kısmı tahrip edilmiş durumdadır. Tarih sahnesinde daima totemler, insanların belleğinde yer almış, ancak Tek Tanrı İnancı ile bu totemlerden vazgeçilmiştir. Selçukluların Kartal'ı sembol seçmesi, kanaatimizce bu anlayışın kültürde eritilmiş, sindirilmiş biçimidir. Türk Boylarında görülen her boyun bir hayvan ile bağlantılı olarak bir işaretle adlandırması, Akkoyunlular'da, Karakoyunlular'da da görülür. Bunu söylerken yırtıcı kuşların gücü simgelediğini, bu amaçla sembol olarak kullanıldığını da belirtmek yerinde bir ifade olacaktır. Akkoyunluların mezar taşları, beyaz taştan yapılmış koyun biçiminde iken Karakoyunlularda ise bu motif, siyah taştan yapılmıştır. Günümüzde de Suriye Kartal'ı devlet sembolü olarak kullanır. Aynı biçimde Konya Selçuk Üniversitesi'nde olduğu gibi Diyarbakır Dicle Üniversitesi de sembol olarak "Çift Başlı Kartal" amblemini kullanmaktadır. Burada Kartal'ın koruyucu bir erk sembolü olarak kullanılması söz konusudur.

Yedi Kardeşler Burcu'nun ön yüzünde, besmele-i Şerife'nin yer aldığı kitabenin üzerinde bulunan çift başlı kartal motifi, aslan figürlerini bir anlamda simetrik olarak ikiye bölmüştür. Burcun ortalarında yer alan kartal motifinin üst bölümdeki friz biçimindeki kabartma şeritler ile bir anlamda kitabe, aslan ve kartal motifleri taçlandırılmıştır. Çift başlı kartal motifi simetrik olarak uygulanmıştır. Kanatlarda beş sembolik telek uygulanmıştır.⁶⁶

Anadolu Selçuk figür sanatı sarayla ilgili eğlencelerden av sahnesini de konu etmektedir. Selçuklularda avlanmak eski bir gelenek idi. Ataları olan Oğuzlarda, beyler zümresine mensup kahramanlar vakitlerini savaş yapmak ve şölen vermekle geçirirlerdi. Beyler yurtlarındaki avlakda bazen tek başına avlanırlar, bazen de içlerinden birinin davetlisi olarak toplu halde ava çıkarlardı. Av merasimi aynı zamanda dini bir hüviyet taşımaktaydı. Başlıca av hayvanları geyik, sığır, kaz, ördek, keklik ve güvercindi. Avcı kuş olarak doğan, şahin, sungur kullanıldığı bilinmektedir. Avlanmanın aynı şekilde Selçuklularda önemli bir saray meşgalesi olduğu yazılı kaynaklardan ve alçı, çini, taş kabartma eserlerindeki tasvirlerden anlaşılmaktadır. Selçuk sultanları boş zamanlarında

66 Atan 2004, s. 243.

askeri spor ve manevralar yapmak, cirit, polo, top, satranç oynamak ve avlanmakla vakit geçirirlerdi. Avdan dönüş, av etlerinden hazırlanan büyük ziyafetlerle sona erer, içki, raks, musiki bu ziyafetleri tamamlardı. Şahin ve avcı kuşlar özel şekilde eğitilir ve çok değerli bir armağan sayılırdı. İran edebiyatı, av konusu ile ilişkili hikâyelerle doludur. Örneğin Firdevsi'nin Şehnamesi'nde sık sık kahramanların avdaki hünelerinden söz edilir. Bunun akisleri Büyük Selçuklu ve ilhanlı devri el sanatlarında bu da bol olarak görülmektedir.⁶⁷

İslam dünyasının başka merkezlerinde el sanatlarını süsleyen av sahneleri Anadolu'da mezar taşlarına ve alçı, çini malzeme ile saray mimarisine geçmiştir. Diyarbakır kalesi'nde kitabeler arasına serpiştirilmiş bazı insan ve av hayvanı kabartmaları dikkatle izlendiğinde, avla ilgili sahneler oldukları dikkati çekmektedir (Melikşah devri M.S. 1089-90).⁶⁸

Anadolu örneklerinin Kırşehir, Akşehir, Amasya, Afyon, Konya gibi çeşitli merkezlere ait mezar taşlarında görülmesi ilginç bir özelliktir. Konya İnce Minareli medrese, Akşehir Taş Medrese ve Afyon müzelerinde bulunan mezar taşları konuya ışık tutmaktadır. Afyon örnekleri dışında kalanlarda, avcılar tek başına ve atlı olarak görülmektedir. Sol ellerinde büyük bir av kuşu tutmakta ve başta sarık veya başlık giyilmiştir. Yüz detayları seçilmemektedir.⁶⁹

Anadolu'da Selçuklu figürleri, hakimiyetin olduğu alanlarda canlıdır. Selçuklu kartal figürü tek olduğu gibi çift başlı olarak görülür. Özellikle simetrik ve çift oluşu, figürün Selçuklular'a ait olduğunu gösterir. Çit başlı kartallarda genellikle başta sivri kulaklar, kıvrık gaga altında sarkıntı, iri kanat, kuyruk ve pençeler görülmektedir. Gövdeler ise şişmandır. Kuyrukla gövde arasında çok zaman hilâl motifi yer almaktadır. Kuyruklar yelpaze, palmet veya balık kuyruğu gibi ikiye ayrılan şekillerde canlandırılır. Avrasya göçebe figür sanatında sadece başlarıyla veya bütün olarak görülen çok çeşitli kuşların, Anadolu örnekleriyle stil beraberliği oldukça ilgi çekicidir.⁷⁰

Anadolu'da bu tarz çift başlı Selçuklu kartal örneklerine en çok Diyarbakır'da rastlanır. Türk kavimlerinde kartala kutsallık atfedilmiştir. Yakutlar'da en korkunç ant

67 Öney 1988, s. 35-36

68 a.g.e., s. 35-36.

69 a.g.e., s. 35-36.

70 a.g.e. s. 41-42.

kartal adına içilirken, yalan yere içilen yeminde yemini içenin ocağının söneceğine inanılmaktadır. Evin etrafında görülen kartala et ziyafeti şarttır. Yanlışlıkla öldürülen bir kartalın gömülmesi şaman tarafından yapılır. Kartal figürü, şehri kötülüklerden koruyan tılsımlı bir motiftir.⁷¹

Asalet ve güç sembolü olan Kartal, aynı zamanda totemdir. Şaman'ın kartal ve kadın birleşmesinden doğduğu, kısır kadınların kartallara yalvardığı, bir çok Türk büyüğünün isminin kuşlarla anılması(Sungur Bey, Tuğrul Bey, Bağrı Bey) kartalın Türklerin yaşamındaki önemini göstermektedir. Aynı zamanda halen çocuklara verilen Kartal, Şahin, Sungur, gibi isimlerde de bu geleneğin yansımalarını görmekteyiz. Yedi Kardeşler Burcu'ndaki çift başlı kartal figüründeki baş, kanat ve pençelerdeki stilizasyon uygulamasına bakılırsa, sanatçısının iyi bir gözlem, tasarım ve uygulama gücüne sahip olduğu görülmektedir. Tüm bunlar göstermektedir ki; güzel sanatlar, hangi zaman ve mekanda olursa olsun, birey ve toplum olarak, bizzat insanın kendine yönelişi, kendi ruh yapısını ortaya koymasını, kendi dert, çile, keder, özlem ve mutluluklarını dile getirmesini temin ederken, bir taraftan da insana ümit, cesaret, şevk ve dayanma gücünü telkin etmektedir.⁷²

Öney, “Tek ve çift başlı kartallar kale, saray gibi sivil mimari eserlerinde ve medrese, cami, türbe gibi dini eserlerde, bol olarak da mezar taşlarında yer alır.” diyerek kartal figürü hakkında şu bilgileri verir:

“Kartal, Orta Asya Türkleri'nde koruyucu ruh olarak kabul edilmiştir. Savaşların koruyucu ruhu sayıldığından silahlarda çok kullanılırdı. Kartallı tuğ, asa, kudret ve asalet sembolü olarak Orta Asya'da çok yaygındı. Kartal aynı zamanda nazarlık, tılsım, koruyucu unsur kudret ve kuvvet sembolü olarak da kullanılmaktadır. Yapıların içi böylelikle kötülüklerden, fena ruhlardan, kötü düşüncelerden korunmak istenmiş olabilir. Kalelerde kartallar hem şehri müdafaa eden koruyucu ruh hem de şehre düşman, kötülük girmesini önleyici bir nazarlık tılsımıdır. Saraylarda yine koruyucu unsur ve asalet sembolüdür. Diyarbakır Kalesi ve Ulu (Evli) Beden ve Yedi Kardeş Burçlarında çift başlı kartalın iki yanında birer arslan heykeli vardır. Böylelikle adeta güneşi, aydınlığı sembolize eden hayvanlar daha güçlü olarak hep bir arada verilmiş

71 Öney 1988, s. 44-45.

72 Atan 2004, s. 243.

olur.⁷³

Aynı zamanda Kartal Hitit, Urartu, Mezopotamya uluslarında da çok işlenmiş bir konudur. Hitit dilinde (Haras) denilen kartal, o çağlarda bile masallaşmış İlluvanka adı verilen dev yılanla boğuşan bir gök varlığı olarak nitelendirilmiştir. Kartal, Hitit öncesi dönemlerinde de yaygın bir inanç konusu olmalıdır. En eski Hitit kabartmalarında görünmesi onun birden bire çıkmadığını, daha eski bir geçmişi olduğunu belirtmektedir. Kartal bütün Anadolu uygarlıklarında yaygındır. Selçuklular'dan Artuklular'dan günümüze değin gelmiş ilk çağlarda Yunan-Roma masallarına bile karışmıştır. Kartal Anadolu sanatında değişik göklerin gücü olarak ortaya çıkar. İyi ile kötünün savaşında iyinin somut gücünü gösterir. Yüceliğin egemenliğin, egemenliğin yansıtıcısı olarak biçimlendirilir.⁷⁴

E - At Figürü (Lev. 11, Res.18; Lev. 20, Res. 31)

Sadece Nur Burcu'nda görülen eğerli fakat binicisiz iki at hareket eder şekilde yer almaktadır. Bu savaşı ve dolayısıyla kültürde ata verilen önemi sembolize etmektedir.

At, Arap ve özellikle göçebe Türk kültüründe önemli yere sahiptir. Bu sebeple Selçuklu Burcu'nda bu rituele rastlamaktayız. İki at, karşılıklı olarak, eğerli biçimde hareket kazandırılarak savaşmadaki maharet, mesaj biçiminde verilmek istenir gibidir.

Bu figürle savaşçı olma kastedilmiş olmalıdır. Çünkü savaşlarda en kıymetli olan araç, attır. O nedenle Selçuklu Burcu'nda da at motifi resmedilmiştir.

At aynı zamanda ölen kimsenin ruhunu öbür dünyaya taşıyan vasıta olarak da canlandırılmış olabilir. Orta Asya'da, Türklerde at gökyüzü ile ilgili ve göğe yükselmeye vasıta olan bir hayvan olarak kabul olunmaktadır.⁷⁵

Diyarbakır Kalesi'nde bu figürden başka at motifine rastlanmamaktadır. At dışında savaşlarda kullanılan diğer hayvanlar, bu bölüm başlığı altında ele alınmıştır. Diğer bir at motifine Silvan-Boşat Kalesi'nde rastlanmıştır. Ki bu motif, İslam Öncesi döneme aittir.

⁷³ Öney 1988, s. 41-45.

⁷⁴ Eyyüpoğlu 1991, s. 371.

⁷⁵ Öney 1988, s. 36.

F - Arslan Figürü (Lev. 2, Res. 3; Lev. 3, Res. 4-5; Lev. 4, Res. 6; Lev. 5, Res. 7-8; Lev.8, Res. 12-13; Lev. 9, Res. 14-15, Lev. 10, Res. 17; Lev. 12, Res. 19-20; Lev. 14, Res. 23, Lev. 17, Res. 26; Lev 18, Res. 27-28; Lev. 19, Res. 30; Lev. 20, Res. 32; Lev. 22, Res. 35)

Arslan, Diyarbakır'da kale'de olsun ibadethanelerle evlerde olsun en çok işlenen figürdür.

Dinî yapılarda bu figürün kullanılmış olması dikkat çekicidir. İbadethane olan Ulu Cami'de İslam'ın resim alanında yasakladığı canlı suretinin bulunuşu, bu konudaki kesin yargıların erken dönemde pek göz önüne alınmadığını göstermektedir.

Bunun şehirde sık sık kullanılmasını mecburi kılan unsurlar olmalıdır. Arslan, Anadolu Selçuklu figürlü kabartmalarda en yaygın örneklerdendir. Heykel olarak da yapılan tek figürdür. Çoğunlukla da çift ve simetrik olarak kullanılmaktadır.⁷⁶

Diyarbakır İç Kale'de biri çalınmış olan Arslanlı Kastal'daki iki arslan figürü, Ulu Cami giriş kapısındaki simetrik iki arslan figürü, Evli Beden Burcu arslan figürleri, bu genel betimlemeyi doğrulamaktadır.

Arslan heykellerine kervansaray, saray, kale gibi sivil yapılarda rastlanılmaktadır. Oldukça stilize ve kaba bir şekilde işlenen arslan heykelleri mimariye sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte, anıtsal bir karakter göstermezler. Konya Kalesi'nden İnce Minareli Medrese Müzesi'ne getirilen, bir örnek ile İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan Arslanlar, Selçuk stilinin dışında kalan antik etkili örneklerdir. Konya Kalesi'nde, eski resimlerin gösterdiğine göre devşirme olarak kullanılan bazı antik heykeller de mevcuttur.⁷⁷

Kanatlı arslan kabartmaları olağanüstü kuvvetine inanılan arslana sanki daha da üstün bir değer kazandırır. Kanat dışında bütün stil özellikleri aynıdır. Diyarbakır Dış Kale'de Yedi Kardeş Burcu'nda(M.S.1208-1209), Diyarbakır Müzesi'nde(Silvan Kalesi'nden getirilmiştir. M.S. 13. yy.), İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde, (Konya'dan getirilmiştir. M.S. 13. yy.) bu şekilde kanatlı arslan kabartmalarına ait örneklerdir.⁷⁸

⁷⁶ Öney 1988, s. 37.

⁷⁷ a.g.e., s. 37-38

⁷⁸ a.g.e., s. 37-38.

Türklerde Şaman İnancı, Orta Asya'dan İran üzerine geçerken İslam İnancı ile kısmen değişim göstermiş ise de kimi alanlarda bu hala etkisini göstermektedir. Arslan çeşitli devir ve kültürlerde daima kuvvet ve kudret sembolü olarak görülmüştür. Bu nedenle sarayları, tahtı, şehri, kaleyi, yapıyı kötülükten, düşmandan koruyan bir unsur gibi kullanılmıştır. Özellikle Büyük Selçuklu ve İlhanlı devri el sanatlarında tahtı koruyan arslan figürleri yaygındır. Arslan büyük olasılıkla aynı zamanda arma, totem olarak da düşünülebilir. Dede Korkut kitabında arslan ana olarak geçer. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusrev'in paralarından ve İncir Han portalindeki kabartmalardan da bildiğimiz gibi, arslanı sultanın arması olarak kullanılmıştır. Selçuklu sultanlarının Alparslan, Kılıçarslan gibi arslanlı isimleri sevdikleri anlaşılmaktadır. Bunun dışında, Şaman etkilerinin İslam tarikatlarına geçen kalıntıları da Anadolu Selçuklu sanatında bol arslan görülmesine yol açmıştır. Anadolu'da yaygın bir inanca göre arslan ağızlarından akan suların abdest alınır, şifa niyetine içildi. Tanıttığımız, arslan başı çörtlenler bu inanışa göre ayrı değerler kazanır. Özellikle Bektaşilik'te arslana verilen önem büyüktür ve Haydar adıyla anılır. Hatta Hazreti Ali "Haydar-ı Kerrar"dır (tekrar tekrar arslandır)" demiştir. Tokat bölgesinde Bektaşi etkileri yoğunudur. Arslanlı mezar taşlarına bu bölgede rastlanması bununla ilgili olabilir. Bunların Hazreti Ali sembolü olması mümkündür.⁷⁹

"Aslan figürünün genel biçimsel yapısına bakılırsa; güçlü bir stilizasyon görülür. Bazalt taşının sert olma özelliğine rağmen bu aslan rölyefindeki stilizasyon şaşırtıcı şekilde uygulanmış ve plastik açıdan başarı ile sonuçlandırılmıştır." diyen Atan, Yedi Kardeş Burcu'nun sağ tarafındaki arslan figürü için "Aslan figürü hareket ve dinamizm mesajı yüklü bir anlayışla yapılmıştır. Sanatçısının olayı iyi gözlemlediğini göstermektedir. Figür yüzeyde poz veriyormuş edasıyla durgun bir halde 'biblo' görünümündedir. Kabartma derecelendirme yapılırsa; 0,1,2,3,4,5 aşamalı olarak tanımlanabilir. Sıfır noktası, burcun düz yüzeyi olurken, burun bölümü aslan rölyefinin en yüksek alanıdır. Gözler burun kısmının her iki tarafında Uygur resimlerinde yer alan figürlerdeki gibi çekik gözlüdür. Göğüs bölümüne bir zırh yerleştirilmiş gibi ek kabartma yer almıştır. Aslan figürünün, Askerlik deyimi ile başı dik göğsü ileridedir. Ön ve arka ayaklar genel anatomik yapıya aykırı bir duruşla kıvrılmışlar, bu durum ya

79 Öney 1988, s. 38-39

stilizasyonun sonucu ya da sanatçısının gözlem eksikliğinden kaynaklanabilir. Aslanın kuyruğu ejder başlı olarak yapılmıştır.” demektedir.⁸⁰ Burada yer alan aslan figürü diğerinin simetrik biçimi olarak uygulanmıştır. Baş genel olarak gövdeye oranla daha büyüktür. Her ikisinde de perdahlanmış bir taş işçiliği yer almaktadır.⁸¹

Silvan Kalesi’ndeki Zembilfroş Burcu’nda yer alan arslan kabartmaları, Diyarbakır Kalesi’ndeki kabartmalarla benzerlik taşımaktadır. Arslan figürü, dini, sivil çeşitli eserlerde ve hatta mezar taşlarında yer almaktadır. Bu figürler belirli sembolik maksatlarla kullanılmıştır.⁸²

İnsan-Arslan bağlantısının en yaygın geleneğini, kökleri çok eskilere giden, İslam inançları ile pek bağlantısı olmayan Bektaşî Tarikatı’nda görürüz. Halife Ali’nin adlarından kiminin arslan anlamını içermesi İslam topluluklarında onun (Tanrının Arslanı) olarak nitelenmesi, bu konuda etkili olabilir. Ancak Bektaşî inançlarının konusunun Halife Ali ile ortaya çıkmadığı kolayca anlaşılır. Ali’nin Arapça(Arslan) anlamına gelen (esad), (gazanfer), (haydar) gibi nitelikleri sonradan türetilmiştir. Arslan konusunun Anadolu’ya Bektaşî inançlarıyla geldiği doğru değildir. İslam dini ile bir bağlantısı yoktur.⁸³

G – Nur, Selçuklu Burcu’nda Figürlerin Özellikleri(Lev. 11, Res. 18; Lev. 14, Res. 23; Lev. 19, Res. 29-30; Lev. 21, Res. 33)

Bir Selçuklu eseri olan Nur Burcu, M.S. 1805-1183 yılları arasında Melikşah’ın yaptırdığı eserdir. Nebatî karakterde kitabesi yazılan Burç, kitabesi ve taşıdığı kabartmalar sebebiyle, burçlar arasında önemli bir yere sahiptir.

Atan’ın konu hakkında değerlendirmesinde:”Kitabe arasında yer alan uzun boynuzlu keçi motifi rölyefi dikkat çekici estetik değerdedir. Yine kitabe Arasında yer alan simetrik olarak yerleştirilmiş dört nalla koşan at motifi rölyefleri bu dönem heykel sanatında perspektif ve anatomide ne kadar bilgi, gözlem beceri ve yetenek konusunda bize net bilgi sunmuşlardır. Kitabenin sol kenarında yer alan güvercin motifi rölyefinin kanatlarındaki beşli telek, Yedi Kardeşler Burcu’ndaki çift başlı kartalın telekleri ile

80 Atan 2004, s. 243.

81 a.g.e., s. 243.

82 Eyyüpoğlu 1991, s. 370.

83 a.g.e., s. 370.

aynı sayıda olması dikkat çekicidir. Hemen alt tarafında yer alan bağdaş kurmuş şekilde oturan kısa saçlı, eli ile ayaklarını tutan çıplak kadın rölyefi ise hangi amaçla yapıldığı konusunda fikir yürütmek zordur. Kitabenin sağ tarafında da soldakinin simetrisi olarak uygulanmış kanatları açık ancak bunda altı telek görünen güvercin motifi rölyefinin altında da çıplak kadın motifi yer almaktadır. Ancak antik çağ eserlerinde; çıplak kadın heykelleri (örneğin:Kybele) bolluk ve bereket tanrısı sembolü olarak kullanılmıştır. Nur Burcu'nda yer alan kitabenin sağ köşesindeki aslan motifi daha belirgin stilizasyona uğratılmış olmasının yanında sevinç veren bir gülümseme imajı kayda değer bir özelliktir. Nur Burcu'nun sol yüzünde yer alan ancak türü belli olmayan bir yırtıcı kuş, aynı şekilde türü belli olmayan avını parçalamasını konu edinen bir rölyef, büyük ihtimalle mücadele ve güç gösterisini simgelemiştir. Bazı sanat tarihçileri, Alta Mira ve Lascaux mağara resimlerini, hasmına karşı bir üstün gelme tasviri olarak betimledikleri biçiminde yorum getirmektedirler. Buradaki kuş ve avı konusu da bu anlayıştan kaynaklanabilir. Bu olgunun önemli yanı; düşünce duyguların mukim kale duvarlarına bile olsa resimsel bir anlayışla ifade edilmiş olmasıdır.” demektedir.⁸⁴

Melikşah'ın görkemli diğer bir eseri de Selçuklu Burcu'dur. Nur Burcu'nun özelliklerinden farklı olmayan yapıda olan burç, yine Nur Burcu'nda olduğu gibi keçi motifi rölyefini taşır. Kitabenin sol köşesinde yer alan aslan motifi rölyefinin stilizasyonu olmakla birlikte Miken sanatında olduğu gibi zarafet açısından daha az özen gösterildiği yorumu yapılabilir. Güvercin olabileceği yorumu yapılabilecek olan kuş figürü rölyefi yine kitabenin arasında yer almaktadır.⁸⁵

H - Dağ Kapı Burcu'nda Yer Alan Figür Özellikleri(Lev. 20, Res. 32; Lev. 21, Res. 34)

Dağ Kapı farklı devletlerin kitabelerini ve kabartmalarını taşıyan, bu yönüyle diğer burçlardan ayrılması gereken farklılıkları içermektedir. Burçta yer alan el figürü tek örnektir. Hayat Ağacı, motifi bu burçta bulunmaktadır. Bitkisel motiflerden üzüm ve yaprak, burçta görülmektedir. Roma-Bizans Dönemi kalan kitabeler ve Gamalı Haç ile Abbasîlerden Osmanlılara kadar gelen kabartmalar bulunmaktadır.

⁸⁴ Atan 2004, s. 244.

⁸⁵ a.g.e., s. 244.

Burcun bir dönem yıktırılması, eski orijinalliğının ortadan kalkmasına sebep olsa bile yer yer eski burç kalıntısında diğer uygarlıklara dair izler kalıcı olmasını bilmiştir. Burçta Abbasilere ait güvercin, hayvan ve bitki motiflerindeki stilizasyon alabildiğine naif ve spontane bir biçimde yapılmış oldukları dikkati çekmektedir.⁸⁶

I - Boğa-Öküz Figürü(Lev. 19, Res. 29)

Burç dışındaki yapılarda sıklıkla rastlanan kabartmalar, genelde arslanın avı biçimlidir. Ulu Cami ana kapısında karşılıklı yer alan arslan-boğa mücadelesine, bir çok yapıda rastlanılmaktadır. Selçuklu mimarisinde arslanı boğa ile mücadele ederken de görülmektedir.⁸⁷

Diyarbakır Ulu Camii'nde (M.S. 1178-1180), Diyarbakır Müzesi'nde Cizre'den getirilmiş bir taşta, Harput İç Kale'de, Diyarbakır İç Kale'de (M.S. 1207-8) bu tip kabartmalar görülmektedir. Konya Kalesi'nden İnce Minareli Medrese Müzesi'ne getirilmiş bir taşta(M.S. 1220 civarı) bu mücadelenin değişik bir şekli olarak arslan, boğayı kovalar durumda verilmiştir.

Bu sahnelerin de sembolik anlamı olmalıdır. Leo ve Taurus(Arslan-Boğa) Yakın Doğu'da M.Ö. 4000'den beri (Akhamenidlerde, Asurlularda) zoroastrien ve Asur takviminin en önemli gününün yani tarım yılının başlangıcı (Nevruz) sembolü olarak kullanılmıştır. Güneşin Leo(Arslan), Taurus(Boğa) burcuna girmesi ile başlayan bahar bayramı, yani tarım yılı (Nevruz) başlamış olur. Bu astrolojik olayın resimle sembolize edilmesi iki hayvanın mücadelesi şeklinde verilmiş olmaktadır. Bu mücadele İslâm sanatında çeşitli zıt prensipler için de kullanılmıştır. Güneşin aya veya karanlığa, iyiliğin kötülüğe, yerlinin düşmana vb. galibiyeti şeklinde, çeşitli zıt prensipler düşünülebilir. Çoğunlukla Selçuk kalelerinde yer alan arslan-boğa mücadelesini bu şekilde açıklayabiliriz. Orta Asya Şaman kavimlerinde de benzer inanışlar vardır. Yakutlara göre Şamanlar birbirleriyle hayvan kılığında savaşırlar. Avrasya el sanatlarında hayvan mücadele sahneleri de bunu kanıtlar. Ejder kuyruklu arslanlar da aynı hayvan üzerinde iki zıt prensibi birleştirmektedir. Arslan, aydınlık, güneş; ejder-ay, yeraltı, karanlık

⁸⁶ Atan 2004, s. 245.

⁸⁷ Öney 1988, s. 37-38.

sembolüdür.⁸⁸

Mardin kapı ve Dağ Kapı'da çoğunluğu Abbasilere ait kabul edilen boynuzlu hayvan (keçi, öküz, boğa.) figürleri bulunmaktadır. Bu figürlerin diğer kabartmalar gibi estetik yönleri bulunmamaktadır.

Alaca Höyük, Eski Bronz Çağı Kral mezarlarında geyik, boğa ile birlikte alem'lerde görülür. Daha sonra bu hiyeroglif Hititlerde de 'animal sacilé, la déesse Rutas-Artemis'(Hayvanların koruyucusu ve hakimi Artemis) olarak bilinir. Konya'nın Çatal Höyük neolitiğinde ve Uruk XIV-XII katlarında boğa başı ve boynuz kutsal timsaldir. Denizli –Çardak Han, Çorum-Mecitözü Ahi Elvan Çelebi Manzumesi, Harput Alaca Mescit ve Ak-Karakoyunlu bölgelerinde boğa ve koç başları görülür. Türkiye'de bugün de camilerin ve bazı evlerin kapısı üstünde geyik veya karaca boynuzu nazarlık olarak çivilenir. Eski Türklerde mucizevî geyik yeni yurt kuran uluslara rehberlik eder. Geyiğin vurulması uğur sayılmaz.⁸⁹

Diyarbakır Kalesi Surlarında ve burçlarında olduğu gibi Ulu Cami, Meryem Ana Kilisesi olmak üzere bir çok yapıda boynuzlu figürlere rastlamak mümkündür. Yedi Kardeş, Evli Beden, Melikşah-Nur Burcu, Dağ Kapı, Mardin Kapı, belirgin boynuzlu hayvanların figürlerinin olduğu burçlardır. Selçuklu (Melikşah) Burcu'nda mücadele eden, hareketli iki geyik (keçi) figürü, burcun kitabesinin birinci satırının altında orantılı yer almıştır. Nur Burcu'nun kitabesinin son satırının üstünde iki yaban geyiği(dağ keçisi) figürü , Melikşah Burcu'ndaki kabartmalardan daha ustalıkla işlenmiştir.

K - Bitki Figürleri-Hayat Ağacı

Hayat Ağacı, birçok alanda görülür. Öncelikle İslamî anlayışta ölümsüzlük suyu, Ab-ı Hayat söz konusudur.

Her medeniyette ölümsüzlük konusu işlenmiştir. Mısır piramitleri bunun göstergesidir. Şamanist inançta ölümlerin gömülürken beraberinde gömülen eşyaları bunun işaretidir. Hindû geleneğinde erkeğin ölümü ile kadının yakılması, eşin öbür âlemde rahat etmesi içindir. Bu arayışlar içinde Türklerde hayat ağacı motifi egemendir. Ağaçlardan medet umma, dilek amaçlı bez bağlama Türklerin hayat ağacı sembolünden

⁸⁸ Öney 1988, s. 40.

⁸⁹ Koşay 1974, s. 196.

kaynaklanmaktadır.

Mesudiye Medresesi'ne girişte nakışlı hayat ağacı biçimlendirilmeleri görülür. Şaman koruyucu ruhla (arşanlar) yaptığı gökyüzü seyahatinde hayat ağacı vasıtasıyla gökyüzüne, aya ve güneşe varır(rozetler) bazı arşanların kanatlı olarak işlenmesi, bir çok örnekte şaman inancında hayat ağacıyla ilgili olarak önemli rolü olan ve tek veya çift başlı kartalın, çift kuşun verilmesi de bu tabloyu tamamlamaktadır.⁹⁰

Atan, "Sanat, milletlerin kültür ve zevklerini açıklayan, toplulukların geleneklerini, duygularını yansıtan bir kavram olduğuna göre bitkisel motifler 'Taş Süsleme Sanatlarında' ne denli bir mucize olduğu, Diyarbakır surlarının duvarlarında görülür. Kendi devirlerini olduğu kadar kendi devirlerinin sonraki devirlerin de estetik değerlerini yönlendiren Diyarbakır surlarındaki bitkisel motifli taş süsleme sanatı; Mazinin derinliklerinden gelen sır dolu esintilerini günümüz insanının ulaştırdığı gibi geleceğe de götürecektir. Bitkisel motifle yarı natüralistik, yarı stilize bir üslup ile çalışmıştır. Çeşit çeşit çiçeklerin yepyeni stilizasyonla taş üstünde biçim bulduğu surlar sanki tarihi bir çiçek bahçesine dönüşmüştür. Bu bitkisel motifler dekorasyon sanatının ilk örnekleri olarak gösterilebilir." demektedir.⁹¹

L - Gamalı Haç (Croix Gammée) Figürü

Diyarbakır Kale Burçları'nda Gamalı Haç olarak bilinen işarete Dağ kapı, Mardin kapı ve burçların içe doğru olan girişlerindeki kilit taşlarında rastlanır. Bu işaret, günümüzde kimilerince Hristiyanlığa yorumlanmaktadır.

Baykal, haç sembolünün İsevî anlayıştan önce Mısır, Hitit, Grek, Latin, Hint medeniyetinde bulunduğunu, işaretin bir güç sembolü olduğunu örneklerle belirtmektedir.⁹²

Dağ Kapısı'nın iç tarafı tamamen Mervan Oğulları'nındır. Dış tarafının üstü Abbas oğullarıyla Roma ve Bizanslıların stillerini göstermektedir. En altta geyik ve geyik avı resimleri, koşan at, boğa, onların üstünde gamalı haç bulunmaktadır. Boğa ve arşanlar gamalı haçın altında koşan geyik resmi hiçbir şekilde Romalılara işaret

⁹⁰ Öney 1988, s. 39-40.

⁹¹ Atan 2004, s. 241.

⁹² Baykal 1938, s. 12

etmemektedir. Gamalı haç ve buna doğru karşılık gelen eski bir aktarımı yansıtmaktadır. Totemizme ait geleneklerin yansıyan sembolleri olmalıdır.⁹³

SONUÇ

Bu bölümde kabartmalara dair araştırmacıların eserlerinden konuya ilişkin saptamaları karşılaştırılarak, burçlardaki kabartmalar hakkında ortak bir noktaya ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu sonuç bölümünde özellikle Yedi Kardeş ve Evli (Ulu) Beden Burcu üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. Diğer burçlarda yer alan kabartmalar hakkında bilgiler, figürlerin incelendiği bölümde daha önceden verilmiştir.

YEDİ KARDEŞ BURCU(Lev. 4, Res. 6; Lev. 5, Res. 7-8; Lev. 8, res. 12-13)

Yedi Kardeş Burcu, Mimar, İbrahim oğlu Yahya tarafından Melik-el Salih abu'l-feth Mahmud'un emriyle yaptırılmıştır. Burç, simetrik orantılanmış kabartmalar arasında kitabesiyle durmaktadır. Burcun orta kısmında, alt ve üstte silme yapan kuşak burç bitimine yakın içinde barındırdığı kitabe sebebiyle bölünmüştür. Bu silmenin, kitabenin zaman içinde kar,yağmur ve diğer bozucu sebeplerden etkilenmemesi için yapıldığı açıktır. İlk evli Beden'de denenmiş olan bu kuşağın, sonradan Yedi Kardeş'te uygulandığı görülmektedir. Bir farklılık burada bulunan kuşağın altında da silme bulunmaktadır.

Atan, "Yedi Kardeşler Burcuna bakıldığında bütünü kapsayan bir yüzeysel estetiğin sağlanmış olduğu görülür. Zeminden burcun zirvesine kadar yüzeyin hemen her karesinde mimar ve uygulayıcıların estetik bir endişe taşıyarak form - inşada buldukları gözlenir." diyerek, bu hayvan figürleri konusunda şu açılımda bulunur; "Kitabeyi oluşturan kaligrafik istiflerden tutun da alan boşluklarını dolduran hayvan figürlerinin yetiştirilmesine kadar sanat dili ile 'espas'a yani dengeli boşluklar bırakılmasına özen gösterilmiştir. Yedi Kardeşler Burcu'nun yüzeyini hemen hemen iki eşit parçaya bölecek şekilde yerleştirilen bir şerit kaligrafik kitabe geniş taş yüzeyi üzerinde bir oya işlemesi gibi yer almıştır. Kitabenin başlangıç kısmının her iki tarafına simetrik olan ejder başlı kuyruklara sahip aslan figürleri yerleştirilmiştir. Burcun sol-sağ

⁹³ Baykal 1938, s. 13.

tarafındaki Aslan figürleri kitabenin bulunduğu şerit üzerinde dış kabartma tarzında işlenmiştir. Hayvan figürleri burç yüzeyi üzerinde durulan konulardan biridir. Konu için ayrılan alanın yerli yerince değerlendirilmesi resim sanatının temel amaçlarından biridir. Konu gözü rahatsız edecek derecede küçük boyutlu olmadığı için kontur çizgisi dışına da taşmamalıdır. Aslan figürlerinde de bu denge ideal biçimde uygulanmıştır.”⁹⁴

Yine aynı yazar “Aslan figürleri izleyiciye bir mesaj vermesi yanında iyi estetik değerleri de üzerinde taşımaktadır. Bu üslup bir yerde yazılarla benzeşen bir üslup olsa gerek. Kitabelerle Hayvan figürleri biçimsel farklılıklara rağmen öz’de birbirleri ile örtüşmektedirler. Yazılar ile hayvansal figürler aynı yüzey üzerinde birbirlerine kontrast düşmemektedirler. Bunun yanında rölyef biçiminde uygulanmış aslan ve çift başlı kartal figürlerinin plastik olgunluğa sahip olması, sanatçısının iyi bir gözlem, tasarım ve uygulama bilgisine sahip olduğunu göstermektedir. Her iki aslan figürünün orta yerinde ise çift başlı kartal figürü bulunmaktadır. Aslan figürleri kimi tarihçilere göre mücadele, güç ve üstünlük sembolü olarak yorumlanmıştır. Buradaki aslan figürlerinin kullanılma nedeni de; bulunduğu yerin koruyuculuğu ve kollayıcılığı sembolize edebilir. İki aslan figürünün ortasında yer alan çift başlı kartal figürü ise; tarihte gelmiş geçmiş Türk İslam devletlerinin ve Selçukluların simgesi olarak kullanılmıştır. Yedi Kardeşler Burcu üzerinde yer alan tüm hayvansal figürler ilginç stilizasyona uğratarak biçimlendirilmişlerdir.” diye aslan figürlerinin amaç ve içeriğini hakkında görüş belirtmektedir.⁹⁵

Altun, aynı kabartmaları şöyle anlatmaktadır: “Tamamen kesme taştan dış görünüş, silmeler, kabartmalar ve kitabe ile hareketlendirilmiştir. Sur duvarları yüksekliğinde bütün burcu kuşatan kitabe şeridi sadece üst tarafından bir sıra silme ile çevrilmiştir. Tam ortada üç satır halinde kalınlaşmakta ve dikdörtgen bir durum almaktadır. Bu dikdörtgen kısmın iki tarafında üstte birer kanatlı arslan kabartması bulunur. Arslanlar simetrik olarak birbirine doğru yer alırlar. Gövdeler kaba ve detaysızdır. Başlar cepheden, gövdeler yandan verilmiştir. Pençeler iridir. Kuyruklar ejder başlıklı işlenmiştir. Avrasya hayvan üslubuna bağlı oldukları düşünülmüştür. Yine bu sırada birinci kat mazgalları dikdörtgen silme çerçevelerle kuvvetle belirtilmiştir. İki

94 Atan 2004, s. 242

95 Atan 2004, s. 242

arşanın ortasında ve biraz üstte eğri kesim tekniğiyle işli, yüksek kabartma çift başlı bir kartal yer alır. Gövdenin ortasında mazgal deliği vardır. Kuyruklar volütlerle biter, boyun bir halka ile bağlıdır. Ortadaki tırtılı mazgal yarığı ve kanatları ile yine Avrasya hayvan üslubuna bağlanmaktadır. Kabartmanın biraz üzerinde ortada üç dilimli kemer şeklinde, kademeli bir silme yer alır. Dış görünüş, üst katın mukarnaslı konsollar şeklinde dışa taşan mazgalları ve üzerindeki bir sıra mazgal dizisi ile tamamlanmaktadır. Ancak, bunlardan mukarnaslı olanlar dahil hemen hepsi tahrip edilmiş ve yıkılmış durumdadır.”⁹⁶ Yedi Kardeş Burcu’ndaki kabartmaların Zengi paralarında oluşuna dikkat çeken Sönmez, “Yedi Kardeş Burcunun inşai ve mimari özellikleri dışında; Avrasya hayvan üslubundaki yüksek kabartma figürlerinin benzerlerine Zengi paralarında da rastlanması, ayrıca Prof. Dr. O. Aslanapa başkanlığındaki bir heyetin 1961-1962 yıllarında Diyarbakır İç kale’deki Artuklu Sarayı kazılarında ortaya çıkardığı havuz ve selsebilin renkli taş mozaik ve çini süslemelerinin Zengi Mimarisi’ndeki örneklerle benzerliği dikkate alınacak olursa, Mimar Yahya ibni İbrahim es-Sarrafi’nin Suriye kaynaklı bir İslam sanatçısı olması ihtimali üzerinde durulabilir.” derken kabartmaların kökeni üzerine benzerlikler kurmaktadır.⁹⁷

Ögel’in Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı isimli araştırmasında “M.S. 1101-1312 arasında Mardin ve Diyarbakır civarında devlet kuran Artukiler ise, Anadolu Selçukluları ile beraber, onlara tabi olarak, uzun müddet bu bölgelerde tutunmuş, yüksek seviyede sanat eserleri bırakmışlardır. Abbasî ve büyük Selçuklu kitabe ve kabartmalarından sonra Diyarbakır surlarında ve surların Yedi Kardeş, Ulu Beden burçlarında Artukî devri kabartmaları yer alır ve evvelkilerden bilhassa dekoratif işlenişleri ile ayrılırlar. İşlenişleri de çok daha ince ve olgundur fakat aslanların duruşu bile dekoratif gayeyi gösterir.” demektedir.⁹⁸

Gabriel’de, “Bedenin ortasında alçak kabartma halinde çift başlı bir kartal figürü yer almaktadır. Yüksek kabartma iki aslan figürü ise, yazıtın sağ ve sol tarafında görülmektedir. Bu amblemler, Ulu Beden’deki kabartmaları hatırlatırlar. Yedi Kardeş de, aynı hükümdar zamanında yaptırılan Ulu Beden’in yapı karakterini yansıtmaktadır.

⁹⁶ Altun 1978, s. 235-236.

⁹⁷ Sönmez 1989, s. 109.

⁹⁸ Ögel 1987, s. 125, Res. 148.

Gene de dekoratif ögeler ve kabartmalar, her iki eserde de ölçülü bir dozda kullanılmıştır. İki bedende de, peteğe benzer zeminlerde kimlik işlevi üstlenen, fakat Ulu Beden’de daha zengin şekilde işlenmiş olan bu kabartmalar arasında, bir ayırım sezinlemek de mümkündür.” şeklinde Yedi Kardeş’teki kabartmalar aktarılmaktadır.⁹⁹

EVLİ BEDEN BURCU FİGÜRLERİ(Lev. 2, Res. 3, Lev. 3, Res. 4-5; Lev. 6, Res.9-10; Lev. 16, Res. 25; Lev. ,17, Res. 26, Lev. 18, Res. 27-28)

Altun, “Kitabe kuşağı alttan ve üstten silmelerle çerçevelenmiş, tam ortada üç satır halinde dikdörtgen biçiminde kalınlaşmıştır. Bu dikdörtgenin hemen üzerinde yüksek kabartma olarak çift başlı bir kartal yer alır. Kabartma, dilimli sivri kemer nişi içine alınmıştır. İki baş arasında mazgal yarığı vardır. Üstte tek sıra mukarnaslı bir konsol seçilir. Stilize eğri kesimli yüksek gagalar tipiktir. Açık kanatları vardır. Kuyruk uçları volütlüdür. Kitabenin ortada kalınlaştığı yerin üst tarafında, iki kenarda ortada birbirine doğru karşılıklı ve simetrik iki sfenks yüksek kabartma yer alır. Gövdeler yandan başlar cephedendir. Başta taç şeklinde başlık görülür. Selçuklu tipindedir. Silmeli dikdörtgen çerçeve içine alınmışlardır. Üstte de yine tek sıra bir mukarnas konsol vardır. Avrasya hayvan üslubuna bağlı oldukları düşünülmüştür. Kitabenin ortada kalınlaştığı yerin alt tarafında iki kenarda ortada birbirine doğru karşılıklı ve simetrik iki yüksek arslan kabartması görülür. Bunlar da silmeli dikdörtgen çerçeve içine alınmışlardır. Baş kısımları kıvrıktır. Kalçalar kabarıktır ve detay görülmez. Kitabe kuşağının iki başında da birer kabartma yer almıştır. Bunlar da birer kanatlı arslan kabartmasıdır. Tepesinde konsollar yer alır. Detaysızdırlar. Ancak kanatların içi oymalıdır. Kuyruklar da ejder başlı olarak işlenmiştir.” şeklinde aktarılmıştır.¹⁰⁰

Gabriel, kabartmalar üzerinde ayrıntılı durur ve “Yazıtın silmesi üzerinde, ortadan eşit biçimde ikiye ayrılmış, insan başlı ve yürür tarzda iki aslan . Her aslanın bedeni üzerinde, göğsün altından, ön ayakların arasından başlayıp geriye doğru kıvrılan üzeri yapraklı bir dal kabartması yer alır. Yazıt silmesinin altında, ortadan eşit biçimde ikiye ayrılan yerde, yaralı iki hayvan dikkat çeker. Hayvanın boynu vurulmuş olmasına rağmen, boğa olduğu ve ayakta durduğu saptanabiliyor. Hayvanın sağrısı üzerine

⁹⁹ Gabriel, s. 22-23.

¹⁰⁰Altun 1978, s. 229-230.

işlenmiş daha küçük bir hayvanın başı ise, daha çok bir kemirgene benzemektedir. Boğanın duruşu, saldırmak üzere olan ya da mücadele halinde bir hayvan izlenimi yaratıyor. Bu kabartmayla Lydda köprüsü, Akar Şatosu ve Musul kenti surları üzerindeki kabartmalar arasında bir benzerlik kurulabilir. Bu rölyefler, kuşkusuz basit dekoratif elemanlar olarak görülemezler; onların her birinin özel bir anlamı olmalı. Onları basit birer arma olarak görmek, bu anlamı basite indirgemek olur. Motiflerin çeşitliliği, böyle düşünmemize engeldir. Yazıtta işaret edildiği gibi, çift başlı kartal kabartması, yapının Artuklular dönemine ait olduğu yorumuna haklılık kazandırıyor. Ama bu kez de öteki figürlerin ne anlama geldiğini çözmek gerekiyor. Bu konuda varsayımlar, giderek artıyor. Ayrıca İnsan başlı aslan, diyelim ki bir niyeti ifade etmektedir., boğa da bir başka amaçla yapılmış. O zaman, birinci figürde görülen yapraklı dal, ötekinde sağrısı üzerine oturmuş hayvan, yeni çözümü güç sorular çıkarıyor ortaya. Bu gizemli figürler konusunda, bize açık bilgi verebilecek hiçbir kaynak yok, elimizde. Görüşlerimize dayanak oluşturacak bütün yorumlar, ancak keyfi sonuçlara yol açabilir.” düşüncesini paylaşır.¹⁰¹

Evli Beden Burcu hakkında tespitlerde bulunan Atan, “Evli Beden Burcu, Ulu Beden veya Ben u Sen olarak da bilinir. Artuklu dönemi eseridir.(M.S. 1183-1232). Melik Salih ebu'l-Feth Mahmut zamanında yapılmıştır.(M.S.1208)Mimarı Cafer oğlu İbrahim'dir. Burçta altı aslan motifi rölyefi vardır ve Avrasya hayvan motifleri üslubunu yansıtırlar. Başlarında taç bulunan kanatlı aslan figürlerinin kuyrukları ejder başlı olarak işlenmiştir. Üslup olarak Yedi Kardeş Burcu ile belirgin özellikler taşır. Evli Beden burcunda da Aslan ve çift başlı kartal motifleri yer almıştır. Bu burçtaki taş işçiliğine bakılırsa bir adım daha önde ince süslemelere girilmiştir. Bu çift başlı kartal motifindeki kanatlarda simgesel altışar adet telek (Kanat tüyü) kullanılmıştır. Evli Beden burcunun ön yüzünde (izleyene göre) sol alt köşede yer alan ve dışa dönük aslan motifi rölyefi dereceli olarak çukur halde işlenmiş yatay dikdörtgen içine alınmıştır. Burç yüzeyinde yer alan tüm aslan motifi rölyefleri ciddi anlamda aşınmış ya da tahrip olmuştur. Kitabe kuşağının sol başında kanatlı, ejder başı kuyruklu aslan motifi rölyefi, görüntüsü ile dinamik bir imaj hissi uyandırmaktadır. Aslan figürü dikdörtgen şeklinde bir taş yüzeyi üzerine işlenmiştir. Kompozisyonun yüzey üzerine dengeli bir biçimde yerleştirildiği

101Gabriel, s. 22-23.

söylenbilir. Bununla beraber figürün ejder başlı kuyruğu çerçeve dışına taşırılmıştır. Aslan başı'nın insan başını çağrıştırmış olması, Mısır piramitlerinin önünde yer alan insan başlı aslan heykelleri olan "sfenksleri" hatırlatmaktadır. Güneş doğarken nasıl ilk olarak, dağların tepelerini, daha sonra yüksek binaların damlarını aydınlatıyor ve en sonra, yer yüzünün düzlüklerine ve alçak yerlerine ışınlarını yaymaya başlıyorsa; güzel sanatların yaydığı ışıklar da tıpkı güneş gibi yayılır ve ilk önce yüksek seviyeli, sayıları pek az olan aydın kişilerin ruhlarını ve kafalarını aydınlatır. Evli Beden burcunun üst kısmında yer alan konsollar form inşa bağlamında çok zarif taş işçiliğinin uygulandığı bir alan örneğidir."¹⁰² der.

Diyarbakır Kalesi'nde yer alan kabartma ve kitabe zenginliğine benzeri kalelerde rastlamak mümkün değildir. Bu sebeple gerek zaman gerek doğa şartları ve özellikle insan tahribatı karşısında acil tedbirler alınarak, bu alanda çalışmaların aciliyetle başlatılması gerekmektedir. Yapılacak onarım çalışmalarında kitabelerle kabartmaların özenle ele alınması şarttır. Bu sebeple onarımı yapılacak alanlarda konu uzmanlarının gözetiminde kabartmaların bulunduğu yerlerin onarımının yapılması lazımdır. Yaptığımız bu araştırmada gerek kaynak olarak kullandığımız eserler gerekse görüşleri ile bize yardımcı olan isimlerde belirgin olan görüş, kabartmalarla kitabelerin korunmasının söz konusu olmadığına kitlenmekte olup, bu alanda kabartmalar üzerine çalışmaların yapılarak anlamlandırılması konusunda araştırmaların yapılması yönündedir.

102Atan 2004, s. 243-244.

KAYNAKÇA

- Abakay 1995 Abakay M. A., **Diyarbakır Folklorundan Kesitler, Celal Güzelses, Diyarbakır Halk Musikisi Üzerine İnceleme**, Büyükşehir Belediyesi Yayını, Diyarbakır, 1995.
- Abakay 2004 Abakay M. A., **Diyarbakır Kalesi**, Yayınlanmamış Araştırma, 2004.
- Abakay 2005 Abakay M. A., **Hani**, Diyarbakır, 2005
- Akbulut 1997 Akbulut İ., **Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 1997.
- Altun 1978 Altun A., **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Aslanapa 1977 Aslanapa O., **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997.
- Atan 2004 Atan A., **1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır, 2004.
- Baykal 1938 Baykal K., "*Diyarbakır Surlarında Croix Gammée*", **Karacadağ Diyarbakır Halkevi Dergisi**, Sayı 4, 20 Mayıs 1938.
- Beysanoğlu 1999 Beysanoğlu Ş., **Diyarbakır Tarihi**, C. 1 - 2, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 1999.

- Değertekin Değertekin H., **Diyarbakır Surları Kitabeler ve Kabartmalar Diyarbakır**, Ankara, 1992.
- Eyyüpoğlu Eyyüpoğlu İ., **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2004.
- Eyyüpoğlu 1991 Eyyüpoğlu İ., **Anadolu Uygarlığı**, Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- Gabriel Gabriel A., **Diyarbakır Surları**, Çev. Kaya Özsegin, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 1993.
- İl Turizm Envanteri 1997 **Diyarbakır İl Turizm Envanteri 1997**, Diyarbakır Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, Diyarbakır, 1997.
- Konyar Konyar, B., **Diyarbakır Tarihi**, Ankara, 1936.
- Koşay 1974 Koşay H. Z., **Etnoğrafya Folklor Dil Tarih v.d. Konularında Makaleler ve İncelemeler**, I. Basım, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1974.
- Ögel 1987 Ögel S., **Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1987.
- Öney 1988 Öney G., **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Figürlü Taş Kabartma ve Heykel**, Ankara, 1988.
- Sönmez 1989 Sönmez Z., **Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Türk -**

İslam Mimarisinde Sanatçılar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1989.

Tuğlacı 1985

Tuğlacı P., **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Yurt Ansiklopedisi 1982

“Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını, Diyarbakır Maddesi” **Yurt Ansiklopedisi C. 3**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982.

KAYNAKÇA

- Abakay 1995 Abakay M. A., **Diyarbakır Folklorundan Kesitler, Celal Güzelses, Diyarbakır Halk Musikisi Üzerine İnceleme**, Büyükşehir Belediyesi Yayını, Diyarbakır, 1995.
- Abakay 2004 Abakay M. A., **Diyarbakır Kalesi**, Yayınlanmamış Araştırma, 2004.
- Abakay 2005 Abakay M. A., **Hani**, Diyarbakır, 2005
- Akbulut 1997 Akbulut İ., **Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 1997.
- Altun 1978 Altun A., **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Aslanapa 1977 Aslanapa O., **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997.
- Atan 2004 Atan A., **1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır, 2004.
- Baykal 1938 Baykal K., "*Diyarbakır Surlarında Croix Gammée*", **Karacadağ Diyarbakır Halkevi Dergisi**, Sayı 4, 20 Mayıs 1938.
- Beysanoğlu 1999 Beysanoğlu Ş., **Diyarbakır Tarihi**, C. 1 - 2, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 1999.
- Değertekin Değertekin H., **Diyarbakır Surları Kitabeler ve Kabartmalar Diyarbakır**, Ankara, 1992.
- Eyyüpoğlu Eyyüpoğlu İ., **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2004.
- Eyyüpoğlu 1991 Eyyüpoğlu İ., **Anadolu Uygarlığı**, Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- Gabriel Gabriel A., **Diyarbakır Surları**, Çev. Kaya Özsegin, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 1993.
- İl Turizm Envanteri 1997 **Diyarbakır İl Turizm Envanteri 1997**, Diyarbakır Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, Diyarbakır, 1997.

- Konyar Konyar, B., **Diyarbakır Tarihi**, Ankara, 1936.
- Koşay 1974 Koşay H. Z., **Etnoğrafya Folklor Dil Tarih v.d. Konularında Makaleler ve İncelemeler**, I. Basım, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1974.
- Ögel 1987 Ögel S., **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1987.
- Öney 1988 Öney G., **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Figürlü Taş Kabartma ve Heykel**, Ankara, 1988.
- Sönmez 1989 Sönmez Z., **Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Türk - İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1989.
- Tuğlacı 1985 Tuğlacı P., **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.
- Yurt Ansiklopedisi 1982 “*Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını, Diyarbakır Maddesi*” **Yurt Ansiklopedisi C. 3**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982.

LEVHALAR

Res. 1 Akrep Figürü Genel Görünüm

Res. 2 Akrep Figürü Yan Plandan Görünüm

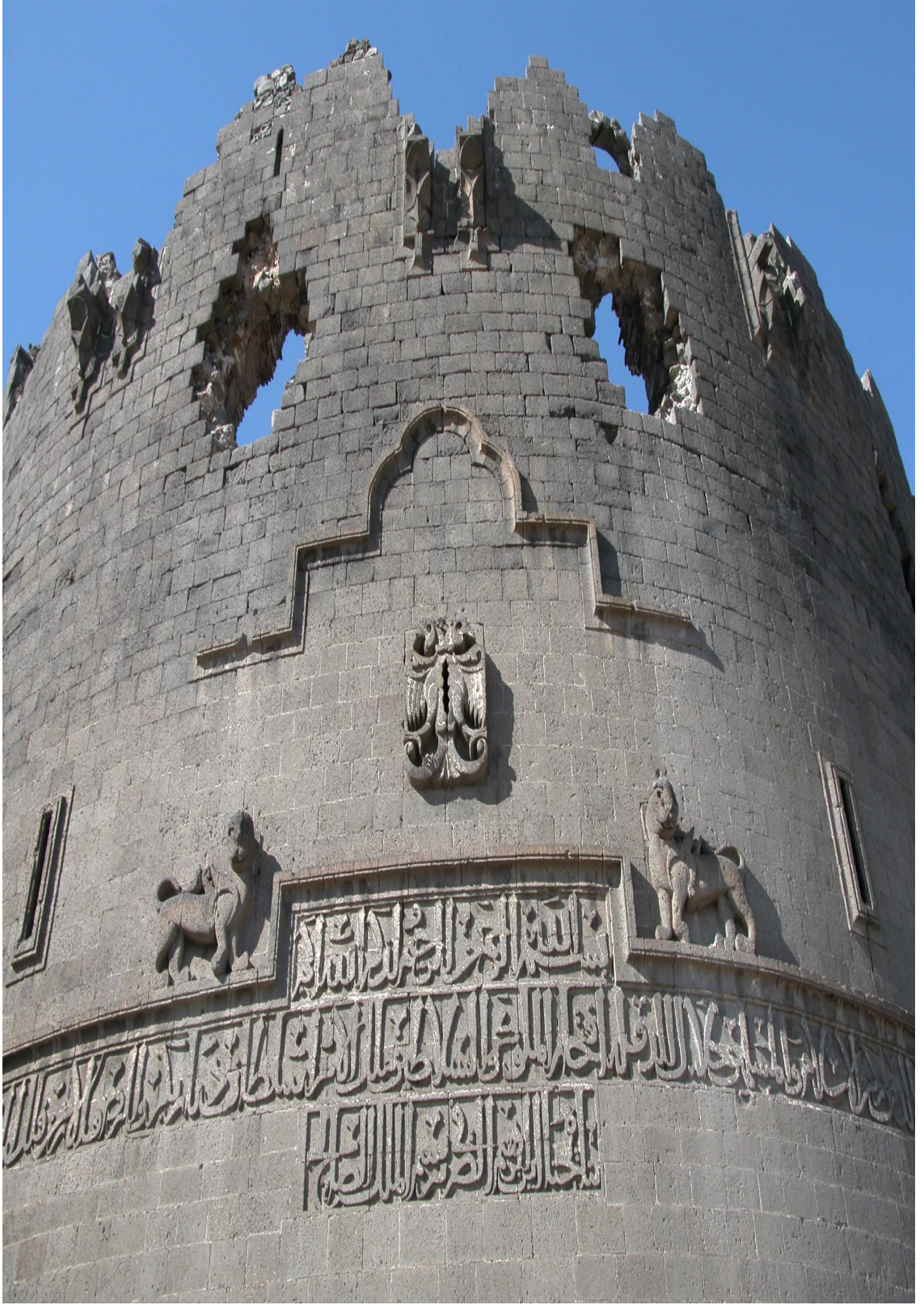
Res. 3 Evli Beden Burcu

Res. 4 Evli Beden Burcu'nda İnsan Başlı Aslan Figürü

Res. 5 Evli Beden Burcu'nda Koyun Figürü

Res. 6 Yedi Kardeş Burcu Ön Cephesi

Res. 7 Yedi Kardeş Burcu'nda Kanatlı Arslan Figürü

Res. 8 Yedi Kardeş Burcu'nda Kanatlı Aslan Figürü

Res. 9 Evli Beden Burcu'nda Tahrip Edilen Figür

Res. 10 Evli Beden Burcu'nda Fil Figürü

Res. 11 Urfa Kapı'da da Yer Alan Çift Başlı Kartal Amblemi - Evli Beden Burcu

Res. 12 Yedi Kardeş Burcu'nda Kanathl Arslan Figürü - Sol Bölüm

Res. 13 Yedi Kardeş Burcu'nda Kanathl Arslan Figürü - Sağ Bölüm

Res. 14 Kanathı Aslan Figürü

Res. 15 Ejder Kuyruklu Kanathı Aslan Figürü

Res. 16 Avını Parçalayan Kartal Figürü

Res. 17 Abbasi Güneş Kursu ve Geyik-Aslan Figürü - Mardin Kapı

Res. 18 Selçuklu Burcu Genel Görünümü

Birinci sırada kartal, altında koşumlu atlar, üçüncü sırada arslan figürü, kitabenin en son satırının ortasında yaban geyikleri ve son satır baş ve bitim noktasında kartal ve çıplak kadın figürü bir arada verilmiştir.

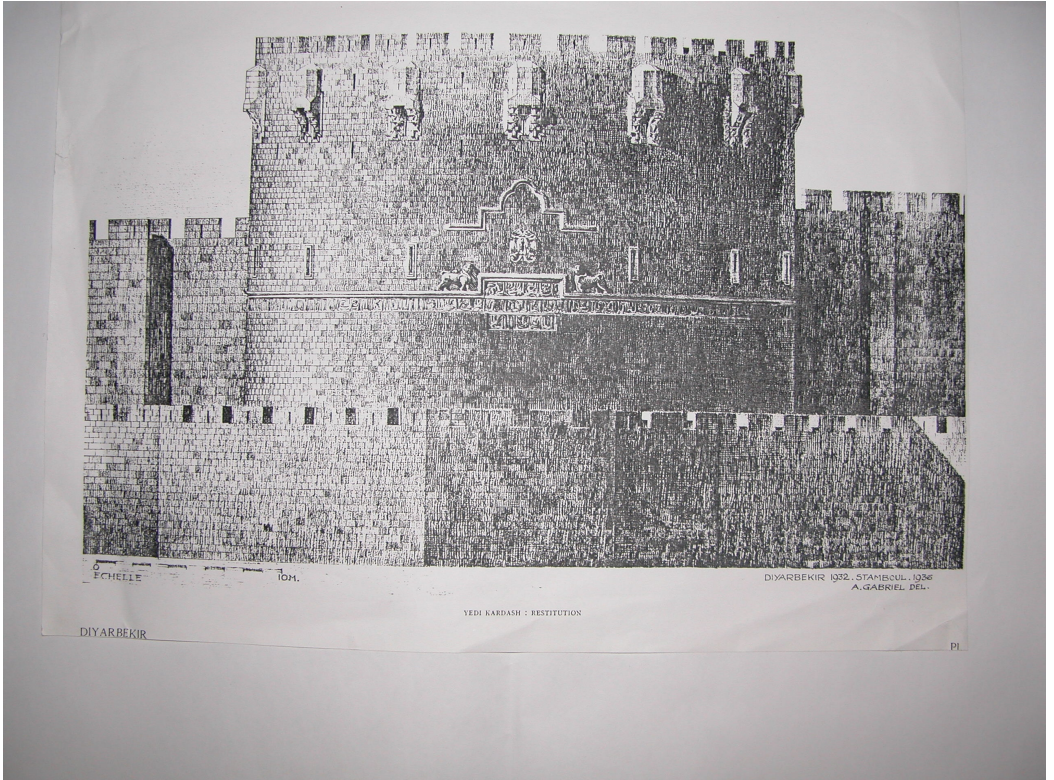
Res. 19 Gülen Aslan Figürü

Res. 20 Gülen Aslan Figürü

Res. 21 Kanatları Açık Kartal ve Çıplak Kadın Figürü

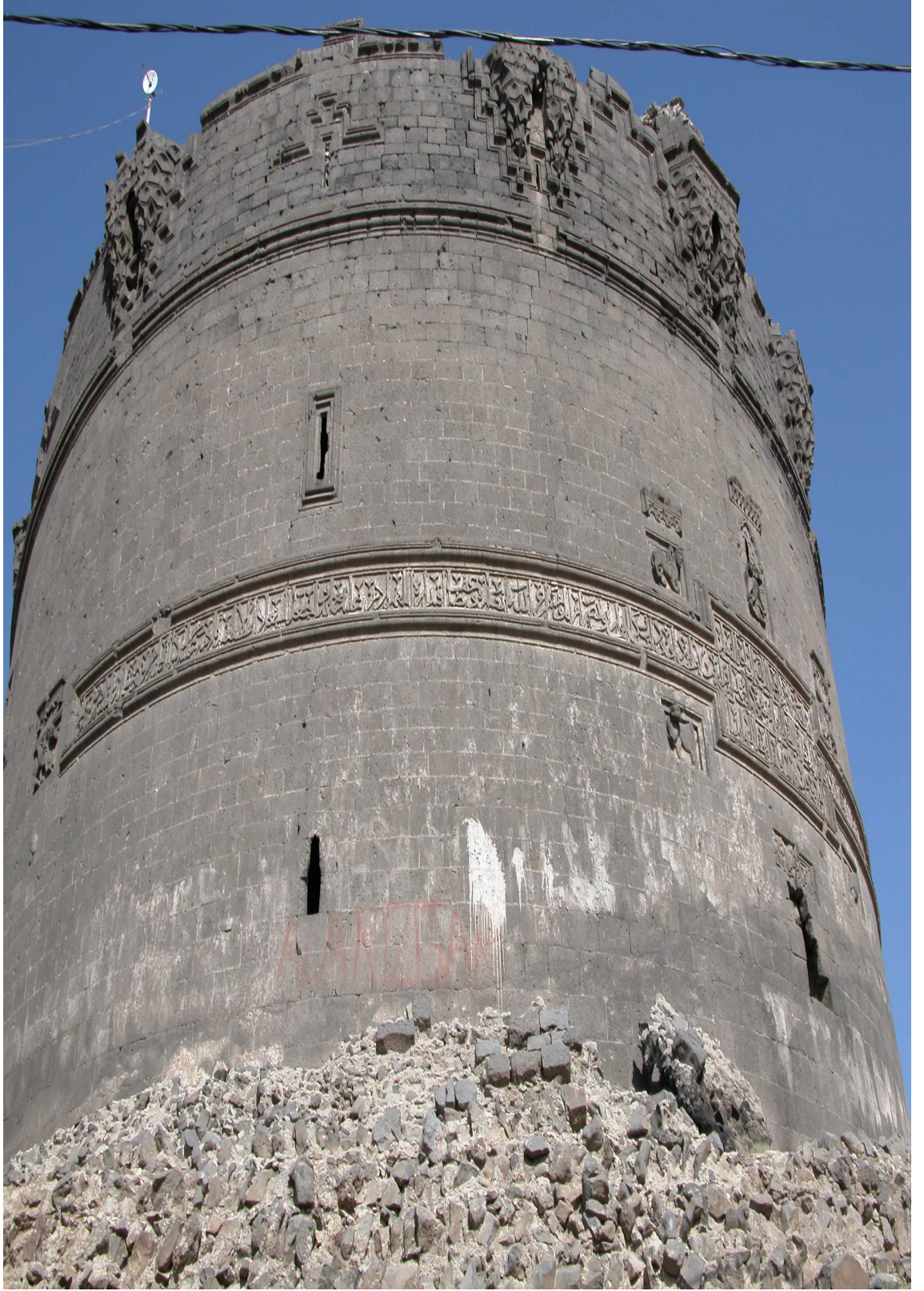
Res. 22 Albert Louis Gabriel'in Ulu Beden Restitusyon Çizimi

Res. 23 Selçuklu Burcu Figürleri ve Kitabenin Bir Bölümü

Res. 24 Urfa Kapı'da Tahrip Edilen Çift Başlı Kartal Amblemi

Res. 25 Evli Beden'in Sağ Taraf Görünümü

Res. 26 Evli Beden'in Sol Taraf Görünümü

Res 27. Evli Beden'in İki Kuşakla Çevrili Kitabesi

Ana figürler toplu halde görünen karede yer alan figürlerin detayları, daha önce sunduğumuz levhalarda yer almaktadır.

Res. 28 Evli Beden'den Farklı Bir Figür

Res. 29 Selçuklu Burcu'nda Tokuşmaya Hazır İki Öküz Figürü

Res. 30 Selçuklu Burcu Sağ Bölüm Kesiti

Res. 31 Selçuklu Burcu Genel Görünümü

Res. 32 Dağkapı'da Abbasi Aslan Figürleri

Res. 33 Selçuklu Burcu'ndan Tokuşan İki Yabani Geyik Figürü

Res. 34 Dağkapı'dan İkiz Küçük Mihraptan Biri

Mihrabın sağ ve sol üstünde kemeri sağlayan kısımda papağanı andıran iki çizim görülmektedir. Simetriği olan bu figürlerden biri diğerine göre düzgün yapılmamıştır.

Res. 35 Mardin Kapı'dan Abbasi Dönemi Kitabe ve Figürler

Kitabenin ikinci taşının alt kısmında fazla özenle yapılmayan figürde iki arslanın kapışması canlandırılmıştır.

Res. 36 Mardin Kapı'dan Farklı Bir Örnek

Bu figürde anlam verilemeyen şekiller iç içe görülmektedir.

Res. 37 Eyyubi Burcu'nda Ters Konulmuş Kanatlı İnsan Figürü
Onarım sonrası ters yerleştirilen figürde insan başı tahribe uğramıştır.